

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNSÉGYLET KIADVÁNYAI.
III-İK KÖTET.

PROTESTÁNS THEOLÓGIAI KÖNYVTÁR

SZERKESZTI

KOVÁCS ALBERT.

I. KÖTET.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET
1848 ÓTA
MAGYARORSZÁGON.

BUDAPEST, 1874.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

Egyetem-utca 4. sz.

VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET

1848 ÓTA

MAGYARORSZÁGON.

(A magyarországi protestánssegylet által 300 forinttal jutalmazott pályamunka.)

ÍRTA

SZEREMLEI SÁMUEL.

BUDAPEST, 1874.

KIADJA A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNSSEGYLET.

TARTALOM.

I. Vallás-erkölcsiség az egyéni életben. A vallás-erkölcsi természet, ennek korlátjai és fejlődési képessége. Az alsó osztály jellemének és hitének sarkalatos tulajdonságai. A közerkölcsiség állapota. Ennek Összefüggése a politikai helyzetekkel. A középosztály vallási és erkölcsi élete.....	1
II. Társadalmi létviszonyok. Népesedési, vagyoni és birtokviszonyok. Elszegényedés. Az értelmiség tehetetlensége. Az osztályok közötti feszültség és harc A népjellem lényeges hibái. Az associatio mint a társadalmi bajok óvszere.....	11
III. Vallás-erkölcsi állapot as egyházban. Az alkalmazandó mérték. A kath. főpapság sülyedése. Éltrevalóságának bizonyítékai. Hitélet a népnél és hitetlenség a középosztálynál. A prot. egyház 1848 előtt és 1848-ban A felvilágosodás és szabadság fattyúhajtásai. Az egyház-alkotmány felfüggesztése és a gymnasiumi rendszabály. Ennek hatása. Pangás a népiskolai ügyben. A pesti főiskola. Az 1856-ki törvényterv és hatása. Az 1859-ki nyiltparancs, s az általános ébredés. Jogi érzék túltengése. A tanügyi visszaesés. Ténylegesség hiánya. Az egyházi emberek nyomora. A munkás szeretet felköltése A vallásos eszmék fejlődése. Igaz hitű és szabadelvű irány s ezek befolyása a vallás-erkölcsiségre. A hitnézetek összefüggése a közművelődés fokával. A vallásos irodalom és a Protestánssegylet.....	30

IV. A javulás és hanyatlás okai. A lelkész. A korszak átmeneti jelleme. A javulás mivolta, jelentkezései és jelleme. Állami és politikai tényezők; a politizálási kórság. A hanyatlás alapoka. Ennek orvosszere. Az ismeretek hatása. A lelkészi hivatás. Különféle utak a működhetésre. A munka lényege, sikerülése és iránya. Lelkész hite és tanításai. Az egyházi fegyelem s lehetetlensége. A lelkipásztorkodás rendszerének mivolta és föltételei	<i>Lap</i> 74
---	------------------

ELŐSZÓ.

A „magyarországi protestáns-egylet“ 1871-diki november 14-én tartott választmányi gyűlésén 300 forint pályadíjat tűzött ki a következő kérdés megfajtására:

„Adassék elő, hogy népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életében az 1848-ik év óta egyfelől minő javulás történt, másfelől micsoda különösebb körjelek mutatkoznak, úgy a javulásnak mint a hanyatlásnak okai mikben gyökereznek, és a lelkipásztori munkásság köre mily irányban volna kiterjesztendő, hogy a tapasztalt nemesebb irányon népünk lehetőleg elősegíttessék, a mutatkozó körjelek pedig lehetőleg orvosoltassanak.“

A pályázati határidőre, 1871. október 1-ére, két munka érkezett be, az 1-ső számúnak címe: „Vallás-erkölcsi és társadalmi élet 1848 óta Magyarországon“, s jeligéje: „Ábrándozás az élet megrontója“; a 2-ik számúnak címe: „Tanulmányok népünk vallás-erkölcsi s társadalmi életéből“, s jeligéje: „Ha mindeneket megcselekesztek is, a melyek parancsoltattak nektek, haszontalan szolgák vagytok.“ Bírálókul, az egylet 1872-iki közgyűlésén, felkérettek: Baksai Sándor, Laukó Károly és Zelenka Pál urak.

A bíráló jelentés az egylet 1873. június 8-ki választmányi gyűlésén olvastatott fel. Mindhárom bíráló öszhangzó véleménye szerint az 1-ső számú pályamunka, nemcsak társához mérten, de absolut értékét tekintve is méltónak ítéltetett a kitűzött díjra; mivel:

mindazt felöleli, a mi a kérdésben foglaltatik vagy azzal összefügg, s érintetlen hagyja az oda nem tartozókat;

a jelenségeket gyakorlott psychológiával viszi vissza eredeti okaikra, biztosan mutatja ki a fejlődés és hanyatlás tényezőit a politikai, társadalmi és egyházi viszonyokban s az egyén jellemében. Adatai kimerítőek, s arra mutatnak, hogy szerző e tárgygyal évek óta foglalkozik;

szerető gonddal szedi össze a mi vigasztalót constatalhat, a sebeket ismét a gyógyítani akaró hűség bátorságával és loyaltásával, s egyszersmind gyöngédségével mutatja ki;

műve beosztásában igazságos oekonomiával jár el, seholy nem túloz, mindenütt a művészet nyugalmával színez;

stylja nemes, emelkedett, gyakorlott kezet sejtet.

E jelentés alapján a választmányi gyűlés egyhangúlag oda ítélte szerzőnek a kitűzött jutalmat. Felbontatván a jeligés levél, abból Szeremlei Sámuel hódmezővásárhelyi ref. lelkész névé tűnt elő.

A protestáns-egylet készséggel engedte át e művet a „Theologiai könyvtár“ gazdagítására, s most im ezt veszik itt olvasóink.

Budapesten, 1874. március 14-én.

Kovács Albert,

a Theologiai könyvtár szerkesztője.

I.

Vallás-erkölcsiség az egyéni életben.

Történeti tapasztalatok szerint a vallás-erkölcsi természet, minden különbözőzeti dacára is, velünk született alapképesség. Hozzánk van forrva, lelkünk kiegészítő részét képezi, szabadon fel sem öltözhajjuk, le sem vetkezhajjuk. A mi az ég a maga végtelességével, napjával, csillagaival és légkörével a földre nézve: az a vallás-erkölcsiség az emberi életre nézve. Ki nem léphetünk belőle, abban mozgunk, az által vezéreltetünk, a szellemiség onnét nyer megvilágosíttatást és tenyészetet. S miként a földre nézve, noha az egészzet takarja, különböző égövek, s ugyanazon éghajlat alatt is különböző évszakok és időjárások vannak: nem különben áll a dolog ama szellemi állapottal is, melynek kifejlődése, mint minden tehetségé, saját föltételekhez van fűzve, melyek a különböző népek és különböző idők szerint különbözőképen jelentkeznek. Innét van, hogy minden népnek és minden időnek vallásosságában van valami sajátlagos. Néhol kiválóan sivár és pusztá, másutt termékeny a tájék. Néha zivatarok uralkodnak, máskor szélcsend áll be. Néhol a sarkkörök fagylaló hidege észlelhető, másutt az egyenlítő forrósága. Mindenik időnek és mindenik égövnek megvan a maga saját szépsége, áldása és csapása. Egyik embernek ez, másiknak amaz tetszik inkább. Annyi igaz, hogy itt is, amott is ugyanazon a földön, ugyanazon elemek között s ugyanazon ég alatt járunk.

Azon állítás, melyet igen tekintélyes tudósok hirdetnek, mintha t. i. az erkölcsiség az emberiségnek állandóbb törvénye lenne, mint a vallásosság, csak akkor fogadható el, ha az erkölcsöt a vallástól elkülönítve képzeljük, s ha a vallás alatt csupán azokat a tanokat és formásokat gondoljuk, melyek a különböző föleke-

zetek által koronként rendszeresítették. De hogyha az erkölcsi-séget úgy fogjuk fel, mint olyan törvényt, melynek nemcsak szerzője, hanem vezérelvei, sőt tárgyai is azonosok a vallásossággal: akkor be kell vallanunk, hogy az emberben e kettő együtt fejlődik és együtt hanyatlik.

Tagadhatatlan, hogy az erkölcsstannak vannak határozott elvei, melyek évezredek óta fennállnak. Az igazságosság, a jótétei, a szülők és előljárók tisztelete, az alázatosság, a mértékletesség stb. minden idő és minden nép erkölcsstannában benne volt, s nemcsak a mienkben. Tagadhatatlan az is, hogy a különböző felekezeti tanok a gyakorlati erkölcsi élet tényeiben szemmel látható különbséget nem idéznek elő, úgy hogyha péld. Magyarországon jelenkori népeit tekintjük, csak azt a statisztikai többszörösen igazolt tényet fogjuk belátni, hogy a valláskülönbségi tényező teljességgel nem szerepel; mert a különböző felekezeti elítéltek számviszonya egyenlő azon számviszonnyal, melyben a felekezeti népesség az egész népességgel áll¹⁾: mindazáltal ki ne tudná azt, hogy az erkölcsstann elvei némely időben elhomályosodva vannak, máskor tisztán megvilágosítva, s hogy ezen elvekhez, melyeknek értéke merőben a gyakorlati alkalmazástól függ, e tekintetben a különböző időkben különbözőképp formuláztattak. Az epicureistáknál péld. más volt a főjő, más ismét Krisztus híveinél. A zsidó erkölcsstann szeretetet parancsol a zsidók iránt, de nem parancsol az ellenség iránt, kiktől uzsorát venni szabad volt, s kiket a Jehova kiirtani rendel; a keresztyénség szeretetet parancsol az ellenség irányában. A kötelesség fogalma más volt a setótság és hűbérség századaiban, midőn az emberiség nagyobb részét leigázni vagy hitvélekedések miatt kínozni kellett, más ismét korunkban, midőn jogegyenlőséget és lelkiismereti szabadságot gyakorlunk és engedünk mindenkinek. Az erkölcsi fogalmakban kifejlődött ezen változások már a vallási tudalommal függnek össze. A mit a lélek az istenség felől elfogadott (vallás), azt valósítani is akarja isten-

¹⁾ Konek, Statist. közl. I. 280. A fentebbi állítást Kőnek tekintélyére fogadtuk el, noha aggályunk van helyessége ellen; mert hogy a felekezetiesség mivelődési tényezőnek elismertetik, miután a műveltségi fok az erkölcsiségre már határozólag befoly: — el kell ismerni, hogy közvetve a felekezetiesség is más-más eredményt mutat fel a bűn-statisztikában.

országában (erkölcs); s a minő tudatára jutott rendeltetésének, olyan viszonyba teszi magát embertársaival. Vallás és erkölcs tehát lényegileg azonos. Minden befolyás, mely arra Hat, érvényre jut obben is; a kettő együtt áll vagy esik, s egymástól csakis gondolatban választható el.

Röviden összefoglalva az eddigieket, a vallás-erkölcsi természet alapján tőlünk nem függő és megváltozhatatlan. Többre nem vihetjük, mint a mennyire általa képesítve vagyunk. Tehetéseink kifejlődésére azonban az égaljnak, a területi, népesedési és vagyoni viszonyoknak, a növelésnek, az ismereteknek, a társadalmi intézményeknek és közszellemnek, és a fokozott akaraterőnek is nevezetes befolyása lévén: ezen jobbára tőlünk függő tényezők ugyanazon alaptermészet mellett különböző eredményeket idézhetnek elő. A vesztglés, hanyatlás és javulás tehát nemcsak lehetséges, hanem egészen véve rajtunk is áll.

A magyar nép közel kétezer éves európai élete dacára sokat megtartott keleti vérmes természetéből, mely azonban ott, hol észlelés és társadalmi fejlődés szükségeltetnék, a lehető legnagyobb közönyösséggel van keverve. Véralkatában a jó adag izgékonyosság dacára nincs meg a cselekvési bátorság; valamint minden nyugodtsága mellett is nélkülozi a kitartás kellő fokát, öröklött nézeteiben conservatív, ítéletében a kézzelfoghatóságra törekszik. Lelkületén azonban az érzékenységnek és a képzelemnek még nagy uralma nagyon, s ezért indulataiban hirtelen lobbanó és hamar elalvó. A lelki természet bizonyos határozatlansága és jelleg nélkülisége ez, mely az emberiség láncolatában mutatja mintegy azt a vonalat, hol nyugot kelettel összefolyva érintkezik. A kedület, a Jellem és az ész legkitünőbb és legalacsonyabb tulajdonai egymást semlegesítve észlelhetők nála, s az egyhangú szintélenység uralkodik egész lelkületén.

E lelkület ma ép annyira támaszkodik vallásos- eszmékre, mint egy negyedszázaddal ezelőtt, mely eszméket legrövidebben e két szóval lehet jellemezni: Istenben megnyugvás. Egy személyes élő isten hoz ránk mind jót, mind gonoszt, még pedig mindkettőt érdem szerint, a jót azonban gyakran érdemünk felett is. Hozzá kell segedelemért folyamodni betegség, halál elleni csapások ellen, s azt a végtetet, a mi ő nála föl van téve, senki el nem

kertülheti, bárminő eszközökhöz folyamodjék is. Ha isten akarja, meggyógyul vagy meghal a beteg, akár mint orvosoljuk; ha Ő felségének tetszik, tűz vagy jég semmisíti meg vagyunkat, víz borítja el határunkat; ha ő úgy rendelte, gyalázat, szégyen ér bennünket és így tovább. E hit egészen bibliaszerű, s a vallás boldogító hatását a legszembetűnőbben bizonyítja. De a mily megnyugtató e hit a lelkekre, s a mily tökéletes a végelemzésben, ép annyira hibás, midőn az erkölcsi és lelki kiegyenlítést a természeti igazságszolgáltatással azonosítja, s midőn a közbeeső okozatokat figyelmen kívül hagyva, mindenben egyenesen a végokot szerepelteti. E fatalismus, melynek eredete ismét keletre mutat, egyik oka annak, hogy a büntudat érzése népünkénél, az üdv elnyerése utáni vagy nem elég élénk, a rosztól és a veszedelemből való törekvés ösztöne nem oly éles és tevékeny, mint a minőnek lenni kellene.

E hit szerént a büntől az isten haragja tart vissza, az erényt az isteni jutalomért kell gyakorolni. A népművelődés alacsony foka mellett azonban a harag és jutalom mindenk előtt külsőkép jelentkező, s ennél fogva a büntől való megóvásra és a jóra vezetésre igen sokszor elégtelennek bizonyul. Népünk lelkületénél fogva rendes viszonyok közt szelíd és nyugodt, de a helyzetéből folyó elégedetlenség miatt háborgásra hajlandó. Egyedileg a kegyetlenségtől és. alávalóságtól idegen; de ha kedvező alkalom kínálkozik: noveletlensége és kevés munkakedve kitörésre ragadta. A korlát azonban, mely közé zárva élt, erős és magas volt; s a vétektől való elriasztásra nézve a kiskorúságban sikeresen hatott azon szigorúság, melyben a népet a forradalom előtt a hűbéri és jobbági rendszer tartotta. Természetesen ez egyetlen egy lelket sem nemesített meg, de sokakat visszatartott a zabolátlanságtól, s hol ez a külső fék nem volt jelen, mint a hason míveltséggel bíró köznemességénél, ott rendszerint a legnagyobb erkölcsi elvadás és elaljasodás harapódzott el.

A márciusi vívmányok a jobbágyság eltörlését, a közteherviselést, a jogegyenlőséget meghozván: a nép lelkületében az öröm mellett, a mi ahoz legméltóbb volt, legelőször is a hála érzelme nyilvánult. Erről tett bizonyoságot az a tény, hogy az országos első képviselői testületbe jobbára azokat választá meg ismét, kik a várva várt törvényeket meghozták. Néhol arra is volt példa

hogy a volt jobbágyok, munkás erő nélkül maradt földesuroknak, még a törvények kihirdetése után egy darabig, önként teljesítettek bizonyos robotot. A nemesebb érzelmek hatása azonban nem tartott sokáig, s azon indulatok, melyek az elnyomottaknál az elnyomók ellen, a szegényeknél a vagyonosok ellen, a műveletleneknél a műveltebbek ellen mindenütt meggyökereznek, és kitörésre készen állanak: csakhamar fenyegető jelekben mutatkoztak, a mint ezt később tüzetesen előadni fogom.

A forradalom korszaka a közerkölcsiség ápolására teljességgel nem volt alkalmas. A féktelen indulatok szabadon nyilatkozhattak, mint ezt a tulajdonjogokon elkövetett sérelmek mutatják, a nemzeti bosszúállással együtt a személyes gyűlölet érzelmei is kitörték, az általános katonáskodás a munkakedvet alászállította s a kihágások végtelen sorozatára adott alkalmat. A családi és a nemi viszonyok tisztasága különösen sokat szenvedett. A magyar tábornok a kéjhölgyek roppant sokasága kísérte és várta mindenütt. S egy tábori pap írta akkor az aradi ostrom alól, hogy „az általam ismert három honvédszászlóaljából több halt meg bujaság és részegség következtében, mint ütközetben; a kórházakban is több az inficiált, mint a sebesített.“¹⁾)

A harcok megszűnésével visszatért a rend. A nép erkölcsé felvette szokott alakját. A tulajdoni jogon elkövetett sérelmek megtoroltattak s kárpótlottak, s az újonnan behozott csendőrség intézménye, és a több mint négy évig tartó ostromállapot szigorúsága a féktelenkedési hajlamokat általában visszaszorította. A régi lármás és zabolátlan köznemesség megszélidültnek látszók, s betyárságukról és gyűjtogatásaikról elhírhedett községek egészen békés és illedelmes magaviseletet öltöztek fel. A vaskezü rendőri uralkodás mellett azonban tagadhatatlan, hogy a nemzeti lesújtatás szerencsétlensége is javítólag hatott az erkölcsökre, s növelé a keresztyén közösség és a társadalmi együvértartozás érzetét.

Más tekintetből azonban nem lehet eléggé megsiratnunk azt a romlást, mely a közerkölcsiségen az ötvenes évek kormánya által ejtetett. Az erőszak és ármány diadala oly népnél, melynek hité-

¹⁾ Prot. Egyh. s Isk. lap 1848. 1596.

ben az volt, hogy az erkölcsi rosznak világszerinti büntetés, az erénynek pedig világszerinti jutalom a következése, — az erkölcsi alapelvek teljes összezavarodását idézte elő. A jogtalankodás és erőszak nem lehet oly nagy vétek, miután ily eredmények kísérik. Az igazság és hűség elvesztette vonzerejét, miután oly nagy szerencsétlenséget vont maga után. Itt is valósult az, a mi ugyanezen idő alatt Franciaországban. A politikai siker az erényesség helyére ült, s ezek lelkét tántorította meg. Az értelmiség egy része csakhamar a közhivatalokban szövetkezett a nemzet elnyomására, a hazafiságnak kellett tartani minden törekvést, mely a fennálló országos rendszabályok titkos kijátszására irányult. Egyszóval a nyilvánosan diadalmaskodó erkölcstelenség, erkölcstelenséget szült és terjesztett mindenfelé. A törvény többé nem volt törvény. A közlelkiismeret maga szabadította fel rendbontásra az embereket. Az államközegek iránt tiszteletlenség vált szabályija. A dohány, szálalék, italmérés, pálinkafőzés tekintetében a legtöbb ember a tiltott felé törekedek, a jövedéki áthágások a hazafiúi erények közé számoltattak.¹⁾ A nép korábbi egyenes és nyílt jellemét a huzamos szolgaság ravaszszággal keverte, most pedig a csalási törekvés mindinkább elborítással fenyegette. Az alsó osztály adás-vevés, szolgálati kötelezettségek tekintetében mindinkább megbízhatatlan lett.

A közerkölcsiség sülyedésére nagy mérvben befolyt még az újonnan életbeléptetett katonáskodási rendszer, mely a szolgálati kötelezettséget általánossá tette, és az országban fekvő nagyszámú idegen csapatok mellett saját fiainkat a katonai létszámba szorítva, egy nagyrészen szabadságolva hon tartotta. Nálunk a hadipálya iránt már régóta kevés kedv volt a köznépnél, a hadfiakat kötéllel fogdoszták, s katonaságba rendszerint a legmegromlottabb erkölcsű ifjak állítottak be, kiknek társaságában aztán a jók is rendszerint elaljasodtak. Miután a katonai életmód különben sem igen kedvez a vallásosságnak és közerkölcsiségnek: elképzelhetjük, hogy ifjaink, miután 8—10 évet ily légkörben éltek át, még pedig idegen föl-

¹⁾ A büntetés alá esett jövedéki áthágások száma 1865-ben 134,502 volt (Kovács Ferenc M.-orsz. és Austria stat. Debrecen 1869. 226.) Mennyi lehetett ezeken kívül a hatósági közegek által meg nem büntetett áthágás?!

dön: mennyit veszítettek jámborságukból, munkakedvökből és erkölcsi tisztaságukból. A vallási eltompultságra mutató istenkáromlásnak és szitkozódásnak, a dologtalanság és rakoncátlankodás átkának fő-főterjesztői a szabadságolt katonák lettek, kik a polgári hatóságok illetékessége alá nem is tartoztak. A legtöbb verekedés, lopás, rablás és gyilkosság általok követtetett el. A házassági és nemi viszonyok korábbi szűziessége leginkább miattuk tűnt el. A kormány mindjárt 1849. szeptemberében betiltotta a volt honvédek nősülését, mely tilalom két éven át fenállott. Majd 1853-ban közzétette, hogy a hadköteleseket 24-edik évök betöltése előtt esketni nem szabad, a következő évben pedig megszabta, hogy a 22-edik éven alól általában egy férfinak sem szabad nősülni. Ily rendszabályoknak oly országban, hol azelőtt a 18-ik év után a férfiak általában nősülni szoktak, okvetlenül elő kellett idéznie a prostitutiót, s csakhamar a katonák a törvénytelen együttéléseknek¹⁾ nálunk eddig hallatlan számát alapították meg, melyek eztán másoknál is annálinkább utánzásra találtak, mert az ily házaselek mind az egyházi, mind a polgári adózás tekintetében előnyt élveznek. A vallásosság és a közerkölcsiség tekintetében a felvett korszak általában szomorú sülyedést mutat. Az összehasonlításhoz adataink kellő mennyiségben nincsenek ugyan, mert az 1848 előtti hatóságok az összehasonlítás alapjául szolgálható statisztikai adatokat nem gyűjtöttek, s ilyenek az alkotmányos kormány helyreállása óta ismét nem bocsáttattak közre, de a meglevő készlet is igazolja állításunkat.. Az ismételten elítélt gonosztevők, az összes elítélteknek 1856-ban 14, 1857-ben 16, 1859-ben 16, 1860-ban 18%-jét képezték²⁾. Az emberölés miatt elítéltek száma 1856-ban 117,

¹⁾ A törvénytelen szülöttek, a törvényes szülötteknek Magyarhonban 1854-ben 3.7, 1855-ben 8.7, 1856-ban 4.2, 1857-ben 5.3, 1866-ban 7.3, száztéliját képezték; Pesten 1852-ben 21, 1851—57-ig átlag 25, 1864-ben 35 száztéliját-Erdélyben 1864-ről a száztóli a magy. földön 5, a szászok közt 6, a székelyeknél, kik legkésőbb nősülnek 9 volt. Angliában 1867-ben, valamint Hollandban 1864-ben a törvénytelen szülöttek számaránya 4.1 volt. Alsó-Austriában 1866-ról 32.2.

²⁾ Ezen és a következő hazánkra vonatkozó adatok a Statist. közl. 1861—64-ki, és a Nemzetgazd. és Statist. közl. 1865—1871-ki folyamaiból merítvék.

1857-ben 173, 1858-ban 197, 1859-ben 186, 1862-ben 156, 1863-ban 587, 1864-ben 636, 1865-ben 486 vala. Hasonló szaporodást látunk a gyilkosok számánál, mely 1856-tól 1865-ig 97-ről 212-re emelkedett. Ezen három év alatt 1343 nyilvános erőszak miatt Ítéltetett el, 8 évenként átlag 42 egyén végeztetett ki, míg Franciaországban 35 millió lakos mellett csak 30 kivégezés történt! Az elitét tolvajok, az ország öt közigazgatási kerületében (8 millió lakos) 1858-ban 6,174-en, 1859-ben 6,976-an, 1860-ban 7,499-on voltak, míg Quetelet táblázatából¹⁾ az jó ki, hogy a háromszorta népesebb Franciaországban 1830 és 31-ben összesen 10,856 vagyon elleni vétség Ítéltetett el. összes elit élteink között a nők 1857-ben 12, 1858—1860-ban 11, 1865-ben 11%-val fordulnak elő. Pesten azonban 1867-ben már 23, 1868-ban 28.5%-t mutatnak az elitőt nők, kikre nézve Auszriában 1860-ban 19, Franciaországban 1826—29-ig 23% volt uralkodó. Általában Pest, mint minden főváros, az erkölcsi romlottságnak nagymérvőségét tünteti fel, s itt 1867 és 1868-ban egy személyelleni bűnre 5 és 4 vagyonelleni bűn esett, míg Franciaországban 1828—29-ban az írástudatlannoknál csak 3, egyebeknél pedig 2 fordult elő. Korra nézve az ifjúság nálunk nagyobb arányban vesz részt a büntettekben, mint a birodalom és Európa legtöbb országaiban. Az összes elítélteknek 1859-ben 36, 1860-ban 41%-ja 24 éven volt alól, s különösen a nőnemű ifjúság évről-évre növekvő viszonyban szerepel a bűnlajstromokban! Magyarországon 1854—1857-ig négy év alatt 1,618 férfi és 460 nő öngyilkos volt, kik közül 100 férfira 28 nő esik, míg Franciaországban 1856—1860-ig 100 férfi öngyilkosra 32 nő jutott. A Királyhágón innen 1864-ben 25,543 lélekre esett *agy* öngyilkos, míg Erdélyben már 18,500-ra, a mi a társadalmi viszonyok nagyobb romlottságára mutat.

A legutóbbi időben itt a székelyeknél 8,109 lélekre, a szászoknál 26,780-ra, a magyaroknál 26,996-ra esik egy öngyilkos.²⁾

Végig tekintve a bűnügyi adatokon, ki kell emelnünk a vagyonelleni vétségek megdöbbentő arányát, a mit teljességgel nem a munka- és keresethiánynak kell felrónnunk. Népünkben nincs meg

¹⁾ Physique Sociale. 1869. kiadás II. 261.

²⁾ Keleti, Hazánk és Népe.

a kellő tisztelet a más birtokjogai iránt. Kisebb lopások, minők a gyümölcs- és dinnyetolvajlások, bűnnek sem tartatnak, s ország-szerre ellenállhatlanul üzetnek oly mérvben, hogy e miatt a gyümölcsnemesítés terjedése lehetetlenné van téve. A vetések leetése s általában a mezői kihágások a legtöbb helyen napirenden vannak. Általában a pásztoremberek kilenc tizedrésze tolvajnak tartatik, s midőn e népség a zordonabb napok beálltával a mezőről beszo- rul, főleg az alföldi nagyobb városokban egész télen át napirenden vannak a kisebb-nagyobb tolvajságok.

Az egyéni és népélet ezen rajzától nem vehetünk búcsút a nélkül, hogy középosztályunk vallás-erkölcsi életére is egy pillan- tást ne vessünk.

Az 1848-iki év a bibliai hitéletet itt már legnagyobb részben kialudva találta. Az orthodoxia és a supranaturalismus jámbor hitét a természeti fejlettebb világnézet kiszorította, nemcsak, ha- nem annak helyét jóformán üresen is hagyta. Nem vallástalanság volt ez, hanem olyan átmeneti állapot, midőn a régi hittételek alól a csudás alap eltűnvn, az emberek a vallás legfontosabb kérdé- seire nézve bizonytalanságba, tájékozatlanságba estek, s arra vol- tak utalva, hogy vallásukat csupán a nyilvános bűnöktől tartóz- kodásban, legjobb esetben lelkületök és életök nemességében helyezték. A kiken még az egyháziasság némi színezete látszott, azok nem annyira a vallás által, melynek külsőségeit megvetették, mint inkább az egyház életéhez tapadt mellékes ügyek és célszerek által vezéreltetének.

Ezen osztály oly időszakban növekedett fel, s él jelenleg is, melyben az uralkodó eszme a hazafiság volt. Ez volt minden erénynek sommája, a mi minden hiányzót kipótolt, minden hibát szentesített. Megvolt ebben a „magyarok istenében“ vetett hit, megvolt az igazság diadalába vetett reménység és az elnyo- mottak iránti szeretet, valamint nem hiányzott a lemondás erénye sem, mely kész volt búcsút vonni eddigi jogaitól; de min- den merőben a külsőkre volt irányulva, a gondviselésbe vetett őszinte bizodalom s valódi lelki élet nélkül. A reménységben a könnyelműség, az örömben az elbizakodás, a szeretetben az állha- tatlanság, a szerencsétlenségben az elcsüggedés érte utól. Egyálta- lában elmondhatjuk, hogy középosztályunknak, mely legnagyobb

részben közhivatalnokokból áll, magaviseletében nem volt és nincs meg a szellemi túlsúly és az erkölcsi méltóság, mely által egyedül teheti érdemessé magát az alsóbb osztály vezérlésére. A vallás lényegétől és külformáitól egyaránt elfordulva s isten iránt szitkozódásaiban minden félelmet levetkezve, nagy mértékben terjeszti a népnél a hitetlen életet. Középkori ragyogási vágyát, érzékiségét és tunyaságát nem vetkeztén le egészen, arra van utalva, hogy ál-utakat keressen a munkálkodók kizsárolása végett, a mire főleg az alkotmányos idők beköszöntése előtt közülok igen sokan vetemedtek, az alkotmányos élet óta pedig a választások, kortesfogások, a nép előtti hízelgések, üres hitegetések és szájaskodások által arra az útra tért, a melyen minden tisztelre valóságát elveszíti.

II.

Társadalmi létviszonyok.

Magyarország kedvező talajánál és éghajlatánál fogva hivatva van arra, hogy magas művelődést és teljesen boldog népet mutasson fel; szerencsétlen politikai viszonyainál s népének a komoly tudomány iránti kevés érdeklődésénél fogva azonban a népek sorozatában az elsők között mindeddig nem foglalhatott helyet.

Az 1848. év különösen teljes fejletlenségben találta társadalmunkat, melyben az az egy vigasztalt, hogy annak legalább Öntudatára jutottak azok, kik a köztigyekre befolyással bírtak. Az ország sokféle nemzetiségekre¹⁾ és vallásfelekezetekre²⁾ lévén tagolva, ezeknek féltékenysége és ellenséges irányú törekvései az ősz hangzatos és szabad fejlődést nem kis mértékben gátolák, annál is inkább, mert a magyar nemzetiség a többiek felett, valamint számbeli túlsúlylyal nem dicsekedhetett, úgy kultúra tekintetében sem bírt a többiekre, — melyekkül hatalmas fajrokonaiik támogatásában részesültek — beolvasztó hatást gyakorolni.

E vegyes törzsű lakosságnál, dacára annak, hogy a férfi- és nőszülöttek közti viszony úgy születéskor (20 fiúra, 21 leány) mint

¹⁾ Keleti számlálása szerint legújabbban a nemzetiségek számarányából 100 lélekre esett:

	magyar,	tét,	német,	oláh.
Magyarhonban:	49	16	14	10.
Erdélyben:	81	-	10	57.

²⁾ Vallást tekintve Szt István koronaországaiiban egyik vallás sincs általános többségben, s a különböző felekezetek számbeli többségök szerint így következnek: katolikus, g. keleti, református, g. katolikus, evangélikus. Az ország több mint fele részében, 32 törvényhatóságnál általános többségben van a katolikus, a g. keleti 11-nél, a református 2-nél, az evangélikus 5-nél, a g. katolikus 10-nél.

később is (az ország öt közigazgatási kerületében 1857-ről a férfiak számát a nőké 3.7%-val múlta felül¹⁾ a lehető legnormálisabb; s hogy a házasságban élők száma Európa egyéb országaiéhoz képest igen kedvező (az öt közigazgatási kerületben 1857-ben a lakosság 39.3%-ja élt házasságban²⁾, az egész Magyarországon pedig 1866-ban 53.49 lélekre esett egy osketés³⁾); s dacára annak, hogy a népességhez képest a szülöttek száma is teljesen kiolégítő, (rendszerint 22 lélekre esvén egy születés): a népesedési szaporodás átlagosan igen csekély (1851—1857. 3%, 1857-1870. 11,8%), mi a roppant mérvű halandóságnak róható fel. A külföld „desperál feletünk, hogy valaha civilizált állam lehessünk, midőn értesül, hogy nálunk 100.000 lélekből 5.240 hal meg évenként, a mi talán Európa egyetlen államában sem esik meg.“ Noha a külföld ezen értesülése hibás, a mennyiben 1851—1864. nálunk 100.000 lélekre évenként csak 3.576 halálozás jutott, mindamellett kétséget nem szenved, hogy ezen viszony is rendkívül kedvezőtlen, s ránk magyarokra annyival inkább, mert tudva van, hogy a halandósági kitevő nálunk és a székelyknél az átlagnál rosszabb (Alsó-Fehérmegyében például 4.762, Udvarhelyszéken 5.555, míg Besztercevidéken, hol a népesség legsűrűbb s a házasság legritkább, csak 495 halálozás esik 100.000 lélek után). A gyermekhalandóság tekintetében egymás után mind kedvezőtlenebb arányokat mutatnak fel a százok oláhok és székelyek.⁴⁾

Egyes vidékeken huzamosb időről tett észleletek egyébiránt igazolják a népességi szaporodásnak szoros összefüggését a munkával és keresettel. Az Érmelléken és a Hegyközön, hol ipar és terület hiánya miatt nem szaporodik a munkamennyiség, 100 év óta alig emelkedett valamivel a születések száma, ellenben az alföldi gazdálkodó városokban, hol az utóbbi évtizedek alatt a lakosság birtokába nagyobb területek mentek át, nagy mérvű szaporasággal

¹⁾ 1870-ben szent István korona országaiban csak 14.4-val! Az osztrák birodalomban ugyanekkor 4.6%-val!

²⁾ Míg 1851-ben Franciaországban 38.8. Belgiumban 30.5. Poroszországban 82.8 %

³⁾ Mialatt Ausztriában 76.89-re.

⁴⁾Ezen adatokat és a fentebbieket a Keleti: „Hazánk és népé“-ben, továbbá a már említett statisztikai közleményekben.

találkozhatunk.¹⁾ A kárpátvidéki megyékben a burgonyatermelés ép túlnépesedést idézett elő, mint Irlandban. Egyáltalában a napszámos proletariátus szaporodása a földműveléssel foglalkozó vidékeken is észlelhető, mi a napszámos munkabér hallatlanul magas fokának tulajdonítható, s ennél fogva azon körülménnyel függ össze, hogy a férfi a rövid takarási időszak alatt (5—6 hét) csupán két keze munkájával annyi élelmet kereshet, a mennyi magának és családjának egész éven át elég. E készletre támaszkodva, télen át kevéssé érzi magát indíttatva a szorgalmas munkálkodásra, mely körülménynek az iparágak nagy mérvű elhanyagolására szintén megvan a maga befolyása.

A lakosság foglalkozási rendszere az utóbbi időben habár tetemesen javult, de a nemzetgazdaság igényeit még távolról sem elégíti ki²⁾, s fájdalom, egyelőre kilátásunk sem lehet az iparügy nagyobb lendülésére, részint az iparismeretek hiánya, részint és főleg ismeretes tőkeszegénységünk miatt. Magyarhon népe jobbára idegen országok iparkészítményeivel látja el magát, melyeket hogy megszerezhesen, nyers terményeit küldi ki hazájából, s „a kivitt nyers terményben talaja azon alkatrészeit adja el, melyek a földet egyedül képesítik növények előhozására, melyeket a legtermékenyebb talaj is csak igen korlátozott mennyiségben tartalmaz, s mely készlet, mint Liébig mondja, csak arasznyi időre elég.“

¹⁾ H.-M.-Vásárfely népessége 1846-ban 32.393, 1870-ben 52.895. Hasonló tünemény tapasztalható Békés-Csabán is.

²⁾ A különböző államok lakosságának foglalkozása tekintetében érdekes összevetésekre ad alkalmat Quetelet idézett könyve, melyből a következő táblázatot közlöm: Ezer lélek közül találtatott:

	Földműves	iparos	kereskedő	össze
Angol- és Skótországbán	120	234	28	382.
Bajorországban	678	227	0	895.
Belgiumban	490	810	64	864.
Dániában	393	229	53	675.
Franciaországban	510	280	44	834.
Görögországban	203	299	9	511.
Poroszországban	492	182	12	686.
Szász királyságban	256	561	78	895.
Svédországban	355	40	4	899.
Magyarországban	650	41	8	699.

„Oly ország, — teszi utána Carey, kinek szavaival fentebb éltünk, — mely folytonosan gabonát viszen ki, idők múltával kénytelen lesz vagy trágyát vinni be, vagy embereket vinni ki“¹⁾; s ennél fogva mondja ugyanó, hogy „nyers termények előállítására távol piacok számára, rabszolgáknak és barbároknak való munka.“ A szerencsétlen közgazdászati állapotnak róható fel az a viszáság is, hogy vagyonunk, a mennyiben külföldre nem vándorol, jobbára azon egyének kezébe szivárog át, kik a termelő és műiparos, a vevő és felhasználó közt közvetítőül szolgálván, a térbeli távolságok leküzdésén fáradnak, s kik ennyiben okvetlenül szükségesek, de azonnal feleslegessé válnának, mihelyt a műiparos és felhasználó, a termelő és vevő együtt lakanának.

Az ország vagyoni szegénységét a kiválóan földműves foglalkozás és a gyáripár elhanyagolása mellett folyvást fokozza azon körülmény, hogy az évről évre halmozódó roppant állami adósság külföldön lévén elhelyezve, annak kamatait is oda kell fizetnünk, és az a másik, hogy a nemzeten egészen az utolsó időkig folyvást ellenséges érzületű kormány uralkodván, ez egyfelől vámrendszabályok által törekedett Magyarország érdekeit az osztrák örökös tartományok kedvéért megrövidíteni, másfelől pedig a forradalom után, a nélkül, hogy a productivitást fejlesztette volna, oly nagy állami adókat rovott ki, melyek utoljára magát a tőkét kezdték megtámadni. így történt, hogy dacára annak, hogy a nép anyagi helyzete az úrbéri föld ingyen kapása folytán tetemesen javult, s dacára annak, hogy a legelőelkülönítések²⁾ és vízszabályozások következtében a gabnatermelés mennyiség tekintetében emelkedett, az elszegényedés köztünk mindinkább terjedt, a mit egyebek közt a bűn-statistika bizonyít, melyből látjuk, hogy a vagyon nélküli bűntettesek száma 1855—1860. 7%-kal szaporodott, a módosabbaké pedig ugyanannyival fogyott. A marhatartás országosan alászállott, a föld termőereje a fentebb említett csapás és a helyi rász gazdálkodás következtében évről évre veszett, a napszamos zsel-

¹⁾ Carey: Társadalmi tudomány kézikönyve. Előszó Halász Imrétől VIII. 1.

²⁾ E tekintetben az úrbéri rendezés alá tartozó 9.068 község közül a rendezés 1864-ig 3.940 községben ment véghez, és pedig 2.617-ben egység, 1323-ban per útján (Lónyay statisztikai és nemzetgazdászati közl. 1865. I. kötet, I. füzet.)

lér osztályra nézve pedig a tagosítások előhaladtával a megélhetés nehezebbé vált. A köznyomort azelőtt nem látott fokra emelte az 1863-ik évi alföldi szárazság, melynek következtében az inség a Tisza mind két partján, Szabolcstól Zentaig összesen 1,697.633 embert sújtott, kik azon évben az évi középtermésnél 126,309.659 fitnyi értékkel kevesebb gabbaneműt kaptak, melynek egyrészt aztán kölcsönkép az akkori kormánytól nyerték. 1866-ban a csapásos késői dér rontotta meg a legnevezetesebb búzatermő vidékek aratását.

Az ekép növekvő elszegényedést mutatta a pálinkaivás elhárapódása is, s fokozta az ország számos pontjain az alsó néposztálynál elterjedt oktalan fényűzés. ¹⁾ És ezzel eljutottunk az értelem és erkölcsi tulajdonok hiányához, mely egyik legfőbb oka népünk szegénységének.

Népünknel, akár mennyit magasztalják is némelyek természetes esztét és józan belátását, a vagyoni kérdések tekintetében is a legnagyobb szélsőségek vegyülnek együvé. Egyfelől a legzsugoribb fillérezés és fösვნység mindenre nézve, a minék r ö k t ö n i előnyét és hasznát nem érzi, másfelől pedig valóságos tékozlás, ha szenvedélyének vagy becsvágyának kielégítéséről van szó. Körültekintés és józan belátás, mértékletesség, rend- és tisztaságszeretet, lelkusmeretesség, szorgalom és tőkegyűjtés tekintetében igen sok még nála a kívánni való. És ennek kell tulajdonítani, hogy a nép vagyonosság tekintetében korántsem áll ott, a hol a talajviszonyoknál fogva a kedvezőtlen politikai és foglalkozási rendszer dacára is állhatna. Mely állítás szemmeláthatókép be van bizonyítva az által, hogy ugyanazon időben, ugyanazon minőségű földön, hasonló népesedés mellett, a különböző népfajok szerint a vagyonosság különböző fokaira találhatunk. Egyik népismei munkában olvassuk például a székelyföldről, hogy a mezősegi minden népnevelés nélkül felnőtt oláhok, kik „polgárisodás tekintetében nem

¹⁾ H.-M.-Vásárhelyen a napszamos legény ugyanazon susterrel dolgoztat, a kivel az uracsok; a kocsis tajtékpipából pöfékel; a szolgálónak selyemkendője és matéria-topánkája van; s a zsellér neje bársonyföltőben pompázik. Hasonló dolgokat láthatni Makón, Szegeden, Szentesen stb. A pálinkaivás az ország északi vidékeiről már Debrecenig jött le, oly mérvben, hogy pl. M.-Szigeten a csecsemők és szolgálók naponként élnek vele. Diószegen a hegyi napszamosnak egy nap öt ízben jár ki. s szegényebb lakadalmak H.-Böszörményben is e mellett tartatnak ki.

sokkal vannak felül a természeti vadságban élő ind törzseken“, mely nyomorult állapotban vannak! A termékeny és nagy határ kietlen és kopár, a nép „sárviskóban lakik s földje nagy részt míveletlen hever, mert ha beszerezte a mindennapra szükségest, a csaknem kizárólagos eledelét képező mamaligát, és hozzá a hagymát (melyet azonban pénzen vesz), akkor a napra kifeküdve sütkérezik édes semmittevésbe, mert hiába keres a szem a faluban veteményes kertet, hiába egy árnyas fát, hiába egy lombdús erdőt, hiába egy szomjat enyhítő jó forrást vagy épen gyümölcsöt.¹⁾ Azonban a szomszéd határokon, hol székelyek lagnak, mintha kicserélték volna a természetet: viruló határok, csinos házak s elégedett nép láthatók. Hasonló ellentét tapasztalható az ország csaknem minden részén az egymás melletti német és magyar falvaknál. Amazokban szilárd házak, csinos és tiszta udvar, szép és erős lovak, vagyonos és elégedett nép, itt rozzant viskók, tisztátlan háztájékok, elkényeszeredett állatok és szegénységben élő lakosság.

A népjellem ferdőségei, és a szellemi erők hiánya, tehát a legkeserűbb gyümölcsöket termik a nép vagyoni viszonyaiban, valamint másfelől az anyagi éhletetlenség és szegénység is a legkárosabban hat vissza a nép erkölcsi és vallásos életére. Mit ér, ha népünk a szorgos munkaidőn át csaknem a megszakadásig dolgozik; mit ér a sokszor túlságig vitt zsugoriság, mely egy krajcárért képes egy óra hosszán át alkudozni és hazudozni, ha nincs meg a kitartó és folytonos igyekezet az alsó osztályban, ha a férj a menyecske egyetlen öltözetdarabjára kidobja mindazt, a mit egy éven át összekuporgatott, vagy eldorbéolja azt, a min iskolázatlan és rongyos gyermekeinek ruháskát és könyvet vehetett volna? Ily körülmények közt lehet-e kölcsönös megelegetés és becsülés a házastársak között; gyarapodhatik-e keresztyén jámborság s növekedhetik-e kellő irányban az új nemzedék? „A vagyontalanság“ úgymond Kenessey K.²⁾ „oly átok a társadalomban, mely ellen a hazafias nemzetgazdának minden kitelhető erővel kell küzdenie, ép úgy mint a vallásfelekezet szolgálainak is erkölcsi érdekből, mert

¹⁾ Orbán. A Székelyföld IV. 193.

²⁾ Kenessey. Levél a szerkesztőhöz: „Protestáns egyházi és iskolai lap“, 1868., 1434.

vagyon vagy tőkeszerzési hajlam nélkül, csőcseléket igenis: de emberi és polgári kötelességeit tudó s azokat betölteni, és jóra, nemesre képes népet, részemről én képzelni sem tudok. Mindazon kötelmeknek, melyeket a polgárzat, a haza, a vallás elibünk szabnak, csakis egy anyagilag kedvező állást elfoglaló nép lehet csak hivatott megfelelni; anyagilag pangó nép a politikai téren is játszó laptájává lesz vagy a rősz lelkű izgatásnak, mely őt mások vagyona felosztásával kecsegteti, vagy a pénzes emberek megvesztegetési törekvéseinek.“

A magyar nép ezen vagyoni 'és társadalmi gyámoltalanságában a középosztály a lehető legrosszabb példával járt elől. Azon vallás-erkölcsi ürességnél fogva, melyet fennebb jeleztünk, az arisztokrátiát majmoló fényűzésével, rangkorságával és a komoly munkától és az ipartól való iszonyodásával, dinom-dánomozó életmódjával s a földi boldogságnak és hazafiságnak „a kulcsban, makrapipában, sallangos kosztőkben“ és a szájaskodásban helyezésével: nemcsak saját anyagi viszonyait rontotta meg, hanem lassanként befolyását is elvesztette, melyet a régibb táblabírák korszakából örökölt. Ezen osztály teljességgel nem tudta magát feltalálni a megváltozott viszonyok közt. A tömegeken uralkodás, az ősi henyélés és nagyravágyás ábrándjain vesződik, s azok miatt eltorzította, kietlenné tette, sőt csaknem teljesen megszüntette a vidéki társas életet; miáltal önerejében végkép megszibbasztotta. A népeletnek nincsenek többé elismert vezérei. Az ötvenes évek közös elnyomatása egyetértést és őszhangot létesített ugyan egy időre a különböző osztályok között, de az öröletett volt s a nép bizalmatlansága a „kaputos ember“ iránt titokban folytonosan növekedék, habár egyesek előtt, kiknek hivatalos szerepléséhez az alkotmányos idők emlékezete kiválóan fűződött, tisztelettel hajolt is meg.

És itt eljutottunk azon ponthoz, melyen szorosabb vizsgálat alá kell vennünk társadalmunk szellemét, s határozottan feltárunk azt a mély sebet, mely közéletünkbe magát bele vette, azt a feszültséget, mely az alsó nép keblében a birtokviszonyokra való tekintet miatt magát megfészkelte.

Az 1848 előtti vagyoni és társadalmi viszonyoknak ugyanazon hatása volt a lelkekre, a mi másutt. A jogok és kötelességek

égrekiáltóan igazságtalan felosztása, a munka és jutalom közt levő aránytalanság nálunk is régóta keserű érzésnek volt forrása. Állandó-proletáriusaink is voltak napról napra élőddő zsellérekben és nap-számosokban. A jelenben elég nyomor és elég érdemtelen gazdagság volt együtt, hogy az ellentét kiegyenlítésének óhajta a kedélyekben mély gyökeret verjen. Különben is a communismusi vágyak a történelem tanúsága szerint a társadalmi fejlődés stádiumán minden népnél felmerülnek, s alkalom adódván, — ki is törnek.

Nálunk ez az alkalom az 1848-ik évvel megjött s a fenyegető jelenségek nem is soká vártak magukra. Az első forrongások természetesen a politikai természetű mozgalmakhoz csatlakoztak s Budapesten és Pozsonyban, az országgyűlés székhelyén mutatkoztak (március 15. 27. 30.), melyeknek lefolyásuk ismeretes. Április elején némelyek a párisi forradalmárok módjára vörös jelvényekkel mutatták magukat Pest utcáin, a lakosság azonban véres megtorlással tüntetett a rend fenntartása mellett.¹⁾ Pár nappal később az iparos segédek a zsidó mesteremberek megrohanását és a céhláda erőszakos megegetését vették tervbe²⁾, de szándékuk a hatóság ébersége folytán meghiúsult. Április 19-én azonban már tetlegességekre került a dolog, a zsidók személyökben üldöztettek, és a tömeg a lakbér elengedését követeli, s a rendet csak nemzetőri és katonai erővel lehetett helyreállítani.

S most egy ideig a zsidók iránti ellenszenv és gyűlölet volt az, melynek köpenye alatt a társadalmi forrongások nyilatkoztak. Pozsonyban április 23-án (húsvét vasárnap), Szereden 27-én, Vág-Újhelyen május 2-án, s Szombathelyen irtózatok kezdődtek. A lakosság t. i. megrohaná és kirabolá a lakházakat, s a zsidókon kegyetlen erőszakoskodásokat követtek el. A zavargás mindenütt 2—3 napig tartott. Vág-Újhelyen több mint 600 lak leromboltatott. A pozsonyi jelenetekről pedig így írnak: „Irtózatok azok. Az ember feje ég, és fellázad kebele, midőn a pozsonyiaknak zsidók elleni harcáról olvas. Ah, uraim, ne nevezétek azt zsidók elleni harcnak, mert az valósággal vagyon elleni harc, magyarul rablás volt. Szemtanúink oly polgárokat, kiket úri embe-

¹⁾ „Pesti Hírlap“, szerkeszté Csengery, 1848. évfolyam. 26. szám.

²⁾ „Pesti Hírlap“, szerkeszté Csengery, 1848 évfolyam. 84. szám.

reknek neveztek, ragadmánynyal terhelkezni láttak az osztálygyűlölség e harcában. — Osztálygyűlölség! Mily bűnös szó; és ez még csak bírna értelemmel. De rablás! ez elviselhetetlenül gyalázatos!⁽¹⁾

Még nagyobb mérvet öltött a zavargás április 24-én. Nagy-Kikindán, hol a szerb zászlókkal ellátott néptömeg a majorsági földek új kiosztását követelte, s ily szándékkal a városházára tört, s miután a kirendelt katonai erőt legyőzte, harmadfél napon át rabol, gyilkol és éget. E mozgalom, mely később határozottan nemzetiségi és politikai színezetet nyert a szerbeknél, a délvidék több pontjain ismétlődő vala; s hogy Csókán, T.-Sz.-Miklóson, Pádén, Hegyesen, — nagyobb mérveket nem öltött magára, a hatósági éberségnek és szigorznak köszönhető.

A nép a „szabadsága idejét a tulajdon szabad sértésére, s az „egyenlőséget“ a birtokfelosztásra volt hajlandó magyarázni. S midőn az új törvények értelmében ingyen birtokába jutott az úrbéres földnek, innét azt következteté, hogy a földesúrnak egyéb vagyona és joga is őt illeti. Így történt, hogy több helyen a haszonbéri szerződésen alapuló robot és dézma is megtagadtatott,⁽²⁾ a földesúri erdők általában közprédává lettek (péld. Ravazdon ⁽³⁾, Nyitra⁽⁴⁾ és Veszprémmegyében⁽⁵⁾), Újvároson és Lipócon⁽⁶⁾), Pruskán a föld népe a bíró vezérlete mellett felosztotta magának az urasági földet⁽⁷⁾), a földesúri legelő legtöbb helyen (ezek közt Heringyesen ⁽⁸⁾) a közönség által használat alá fogatott. Békés ⁽⁹⁾), Szathmár, Vas, Zala ⁽¹⁰⁾) és Baranya⁽¹¹⁾) megyék lakosságánál nagy mérvű forrongások keletkeztek birtokviszonyok miatt, melyek ellen akasztófát és katonaságot látott szükségesnek alkalmazni a

1) „Pesti Hírlap“ 1848, 102. sz.

2) „Közlöny“ 1848, 41. sz.

3) „Pesti Hírlap“ 1848, 49. sz.

4) „Pesti Hírlap“ 1848, 55. sz.

5) „Közlöny“ 1848, 19. sz.

6) „Közlöny“ 1848, 91. sz.

7) „Pesti Hírlap“ 1848, 58. sz.

8) „Közlöny“ 1848, 71. sz.

9) „Közlöny“ 1848, 194. sz.

10) „Közlöny“ 1848, 64. sz.

11) Frey, L. Kossuth und Ungarns neueste Geschichte II. — II. 49.

magyar kormány, Aradmegyében pedig az oláhok formaszerű parasztlázadást idéztek elő.¹⁾ Általában Szemere, ki a belügy-minisztérium élén állott, sőt az összes minisztérium, mind a hatóságok elnökeit, mind közvetlenül a népet többször voltak kénytelenek sürgősen felhívni, hogy a vagyon és személybiztonságot tartsák fenn.²⁾

Leggonoszabbul állottak azonban az ügyek az erdélyi oláhok és a Jellacsics által felizgatott horvátok közt. Amott az 1846-ki tartományi gyűlés oly végzést hozott az úrbéri földek ügyében, mely az alsó nép gyűlöletét a birtokos nemesség iránt nem kis mérvben fokozta. Az ingerültséget táplálta az a körülmény is, hogy Erdélyben a robotot a földesurak még akkor is követelték, midőn az a Királyhágón innen már meg volt szüntetve, — azon az okon, mert Erdélyben a tartományi gyűlés még nem törülte azt el. Az izgatottság a székelyeknél különösen élénk volt. Udvarhelyszéken a nép szélére rabolta saját urait, s hogy a formaság is meglegyen, olykor helységenként összegyűlve tanácskoztak a fosztogatás ügyében.³⁾ Az oláhság nemzeti bujtogatásoknak esett martalékává, s egyebek közt azzal volt kecsegtetve, hogy a magyarok és székelyek földjei ezután az övé leendnek⁴⁾, mely kilátásokat a nagyszebeni főhadparancsnokság is megerősített, a mint ez a fehéregyházi oláh pap leveléből⁵⁾ tudva van. A „római” nép „comitója” tehát nem elégedett meg a magyar urak és városok legyilkolásával és elpusztításával, hanem elhatározta a magyar birtokokat oly módon lefoglalni és elosztani, hogy minden „római” nemesnek egy-egy telek jusson.⁶⁾ Horvát-Szlavónországban az urasági földeket a legtöbb helyt felosztotta és használatba fogta⁷⁾, s a communismus itt általános jellemet és valóságot mutatott, úgy hogy végre a vezetők is megsokalták a dolgot, s Jellacsics november végén

1) „Pesti Hírlap” 1848, 168. sz.

2) Ilyen felhívások „Pesti H.” 40. 67. sz.

3) „Honvéd” napilap 1849, 154. sz.

4) „Pesti Hírlap” 1848, 62. sz.

5) „Honvéd”, napilap. Szerk. Ócsvay 1849. 121. sz.

6) A román comité iratai után Kővári László, Erdély történelme 1848—1849-ben 191.1.

7) „Pesti Hírlap” 60. 68. sz.

egy kiáltványt¹⁾ intézett a horvát földművesékhez, melyben inti őket, hogy eféle rendetlenkedésekkel hagyjanak fel.

Visszatérve a magyarhoni forrongásokra, itt a nép valóságos és képzelt sérelmeinek s földosztó vágyainak tolmácsaként Táncsics országgyűlési képviselő lépett fel, ki július 29-én már 49 efőle petitiót nyújtott be a háznak, melyeket helységenként gyűjtött össze. Ezek értelmében kívánta a bordézma és kir. kisebb haszonvételek röktöni eltörlését, a legelő-elkülönítésből származott sérelmek orvoslását, az 1848. XX. t. cikk megsemmisítését, s azt, hogy mindazon határrész, mely Mária Terézia idejében a a községek kezén volt, bocsáttassák vissza ismét azoknak. Hasonértelmű indítványt tett már előbb Varga Sándor képviselő is. A ház a birtokviszonyok ezen általános felforgatását célzó javaslatokat mellőzé, de Táncsics ellenében magának Deák Ferencnek kellé felvennie a szót, a ki oda nyilatkozott, hogy habár a legelő-elkülönítésnél néhol hiba történt is, megelégedhetnek a volt jobbágyok, mert most a sessiót ingyen kapják; egyébaránt később az úrbéri tárgyalásnál a sérelmek előterjesztethetnek! Átalában az az izgatás, melyet Táncsics az általa szerkesztett „Munkások újsága“²⁾ által a nép szenvedélyeinek felkorbácsolására s társadalmi fogalmainak teljes összezavarására elkövetett, egyike volt azon legveszélyesebb visszaéléseknek, melyek az újonnan nyert sajtószabadsággal elkövetettek. Úgy, hogy utoljára a megyék felírtak a kormányhoz, hogy ezen „gyomlapot“ tiltsa be.³⁾ A képviselőháznak ezután még két nevezetesebb alkalma volt a társadalmi birtokviszonyok felőli nézetei kitüntetésére. Az egyik szeptember 13-án a legnagyobb zavar pillanata volt, A horvátok előny omulásáról való rémhír elborította Budapestet, s a ház közel volt ahhoz, hogy magát Kossuth diktátorsága alá vesse. Percei Mór ekkor felszólalt: „Neíncsak pénzzel és fegyverrel lehet“ úgymond „megmenteni a hazát, hanem a bordézmának s egyéb úrbéri tartozásnak megszüntetésével is.“ Aztán előadja, hogy ezek miatt

¹⁾ L. e. Pejakovicsnál, Actenstücke zur Geschichte des kroatisch-slavonischen Landtages und der nationaleo Bewegung im Jahre 1848/9. Wien 1861. 144.

²⁾ „Pesti Hírlap“ 1848, 122. és 135. sz.

³⁾ „Közlöny“, 106. sz.

Baranyában véres felkelések történtek, mi közben több ember életét veszté el; hogy Jellacsics a merre jó, mindenütt nagy engedelmeket tesz a népek, s megígéri, hogy az uraság földjeit, mint Verőce megyében, felosztja köztök, stb. Utána Farkas képviselő figyelmezteti a hazát, hogy semmiről sem lehet jótállani, ha a nép ellenében még tovább is úrbéri követeléseket támasztanak. Egy harmadik képviselő ugyanezen értelemben sürgeti, hogy az úrbéri terheket szüntessük meg, mert különben a népet ellenünk felfogják lázítani. A másik alkalom az év vége felé jött meg az úrbéri kárpótlások tárgyalása alkalmával. Tudva van, hogy az 1847/8. törvényekben a volt nemesi rend önként beleegyezett a jobbágyok felszabadításába, habár kétséget nem szenved, hogy a tavaszi napokban e felszabadulás be fogott volna következni tényleg akkor is, ha ez törvényben ki nem mondatott volna. Most a „nagylelkűségének, némelye saját zsebére levén tekintettel, ugyancsak megakarták szabni az árát az adózó nép rovására, azonban Windischgrätz közeledtének hírére félbeszakadtak az e feletti tárgyalások (dec. 30-án) is, s a képviselőház Pestről menekülni volt kénytelen. Annyi tagadhatatlan, hogy a feszültség a társadalmi osztályok közt kölcsönös volt s a teljes méltányosság mindenik oldalon hiányzott. A mit Széchenyi Kossuthnak szemére hányt, hogy t. i. ő maga „rész taktikájával és modorával“ „minden birtokot, minden felsőbbiséget gyanúba hoz s gyűlöletessé tesz“¹⁾; hogy „hazánk százezer kis érdekeit egy nagy nemzeti érdekbe össze nem olvastja, de inkább azokat élükkel egymás ellen állítva, a kicsinyeket a nagyok, a szegényeket a gazdagok, a resteket az iparkodók ellen felingerii, feluszítja“;²⁾ hogy „ő egy Dózsa-féle diadalmi járadalmat“³⁾ és egy „Hóra-Closka-féle tragoédiát“⁴⁾ s ez által a nemzet „dissolutióját“ vagyis oly „forradalmat“ idéz elő, a mely bennünket mindenestől elsöpör; közel volt a valósuláshoz. Az alsó néposztály Kossuthban nem annyira a haza, hanem a maga megváltóját látta, s csudálatos emlékező és észlelő tehetségével annak azon nyilatkozatait őrzé meg leghívebben, melyeket saját javára

1) Széchenyi, Kelet népe 220.

2) Széchenyi, Kelet népe 247.

3) Széchenyi, Kelet népe 298.

4) Politikai programmtörődék.

alkalmazhatott. Bárminő vélemény nyel lett is legyen Kossuth a társadalmi és vagyoni viszonyok felől, elvitázhatlan, hogy a nép ő benne a maga zavaros eszméinek és törekvéseinek bajnokát imádta ép úgymint ma, midőn szemekkel látjuk, hogy a földosztó politikusok mindenütt az ő nevéhez fűzik vágyaik valósulását. Széchenyi e végzetleges irányt hamarabb észrevette, mint bármely más államférfiünk, s azért már 1848 tavaszán a márciusi közjogi vívmányokról szólván, következőleg nyilatkozik: „Nem tudom elhatározni magamat, örüljek-e vagy búsuljak... Épen annyi lehetőség van arra, hogy Magyarország egy szebb jövőnek indul elibe, mint arra, hogy önmagában s magával küzdve végóráját elérje.“ E társadalmi ziláltságunk ismeretes volt a legfelsőbb körökben is, hol az év tavaszán kérdésbe tétetett, vajjon „nem lenne-e célszerű“ minden fegyveres erőt kivinni az országból, és azt végpusztulásnak engedvén, tétlenül nézni az öldökléseket és gyújtogatásokat — nézni a nemességnek a paraszttal való küzdelmeit.“¹⁾

Ezen eljárást azonban még az is embertelennek nyilvánítá, a ki mint egyik lehetőséget ajánlatba tette, a legfelsőbb körben pedig figyelembe sem vették. Legalább ezt lehet következtetni abból, hogy fegyveres invasiót küldtek az ellenszegülés megtörésére. E kemény csapás fölébreszté a nemzet erkölcsi érzetét. Kossuth meggyőződésévé tette a népnek, hogy a magyart ki akarják irtani s hazáját s szabadságát elrabolni. Egy vészkiáltás járta be az egész országot, s a közös szerencsétlenség egy pillanatra elnémítá az alacsony vágyakat. Az osztálygyűlölség megszűnni látszék s a háborgó testvérek a leghősiesebb elszárással vették fel a harc sanyarúságait.

Hogy az a nép, mely ily érzelmekkel vonult a harcba, a háborús körülmények minden esélyét felhasználta vágyainak kielégítésére; hogy ily körülmények közt a hazáért való lelkesedés, a kitartó önfeláldozás nem fokozódhatott valami magasra; s hogy a háborús viszonyok a vallás és erkölcsi elvadulást nagyban előmozdították, nem kivan sok bizonyítást.

¹⁾ Hivatalos közlés a nádori irományok rendezésére kiküldött kormánybiztosok részéről. „Közlöny*“ 1848, 179. sz.

Már láttuk, hogy a népet anyagi irányzata volt földesurai és az idegen népfajok irányában minő erőszakoskodásokra vezette. A mint a „magyar világ“ híre szétterjedt az országban, a nép a protestáns lelkészek és tanítók illetékei fizetését is megtagadta Hasonló történt őszszol a bordézmával. A délvidéken, hol szerbek laktak, vegyesen egyik falu megtámadta, kirabolta és felgyújtotta a másikat, számosan mindenféle ingóságokkal megrakodva tértek haza a csatamezőről, melyekkel későbbi vagyonosodásuk alapját vetették meg. Átalában a népnek ezen időben is megmaradt élénk ragaszkodása a vagyonhoz, s így történt, hogy azon nemzeti adakozásban és hitelművelben, melyre a nemzeti kormány által május 19-én felhívatott, egyáltalában nem vett olyan részt, minő a veszély nagyságának s anyagi forrásainknak megfelelt volna. A nemzeti kormány a hadjárat idején többször elrendelte, hogy a közelgő ellenséges hadsereg útjában a takarmány-neműeket, sőt a lakházakat is fel kell gyújtani, a tervbe volt véve az orosz hadsereg előtt „a galíciai határtól fogva Miskolcig és Debrecenig köröskörül minden háztetőt, minden élelmiszert és marhát elpusztítani“,¹⁾ de a nép ellenszegült a pusztításoknak, melyet egyébként katonai tekintélyek is kárhoztattak, s Ludwigh kormánybiztos 1849. júl. 1-ről sürgetőleg felhívá Kossuthot: „Csak arra kérlek, hogy a gyűjtogatási eszmével hagyj fel, mert ez a népet dühössé teszi ellenünk.“²⁾ A népnek ezen anyagi irányzatn, mely a hazáért való küzdelem idején is a vagyonbeli pusztulást és gyarapodást számítgató, volt egyik fő oka a forradalmi harc gyorsbevégződésének. A füstölgő városok és falvak tekintete, a menekülők jajjai és kétségbeesése egyfelől — másfelől pedig azon emberies bánásmód, melyet az orosz- és osztrák katonaság ott, a hol ellenszegülésre nem talált — tanúsított — gondolkodóba ejtették a fillérezőket. — Növelte a bajt a kormány vétkes mulasztása, mely a hadsereg hiányos élelmezése tekintetében mutatkozott, s moly miatt a legfegyvelmezettebb hadseregből is, minő a Görgeié volt, már a komáromi, aradi útban sokan szökdöstek el. A csatakerülő

¹⁾ Szemere, gr. Ludw. Bathányi, Arth. Görgei, Ludw. Kossuth. Hamburg, 1858. III. 77.

²⁾ Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pest 1860.

és dorbézoló tisztek sokasága pedig azon jelenetet tünteté fol, midőn a vezetők másokat biztatnak valami dologra, melyből kihúzzák önmagukat. A kormány erejének kimerülése, a fők nyil- “vánosságra jött zavara és tehetetlensége végül minden bizalmat elölt. A déli tábor a belső felbomlást már az elhatározó temesvári csata előtt magával hordta, melyben a honvédtábor a felényi számú ellenség által szétszórattott. A honvédek harcvágya átalában oda lett. A legnagyobb magyar tábor feloszlott a temesvár-facséti útban benső bajok miatt,¹⁾ s a mint Görgei tisztikarának beleegyezésével lerakta fegyvereit, végkép minden ellenállás megszűnt; Pétervárad és Komárom siettek megnyitni erős kapuikat. Emlékezzünk a németalföldi, spanyol, lengyel és cserkesz függetlenségi harcokra: így szokott-e véget érni. a küzdelem ott, hol a népeket a tiszta szabadságérzet és az önfeláldozási készség lelkesíti?

Az alkotmány nélküli kormányforma, mint már említők, az osztályok közti feszültséget egy darabig enyhítette, de teljesen nem orvosolta. A nép hálája azon rend iránt, melytől jogait, telkét és járandóságait kapta, mely őt az annyira leigázó és súlyos jobbágyság hordozásától felmentette, — kevés ideig tartott. A véráldozatok, jószágalkobzások, börtönözések és üldöztetések, melyekkel a vezetők sújtattak, s melyektől az alsó osztály megmenekült, a tömegek érzületének és gondolkodásmódjának egyszer felveit irányát nem változtathatták többé meg, annyival kevésbé, mert az alsó osztály, valamint az alkotmányos szabadság elvesztését, melylyel azelőtt nem bírt, sajnálni képtelen volt: úgy a forradalom tulajdonképeni okait és célját sem érté, sőt több jelekkel elarulá, hogyannak bukását mindenekelőtt azért sajnálja, mert azzal együtt az ő sajátlagos vágyai is elbuktak. A „magyar világ“ emlékezete folytonosan a jogok és a vagyon fogalmának összezavarását idézte elő nála, s annak újra felderülését s Kossuth hazajövetelét főleg azért várta és várja oly áhítattal, mert ebben eldoradói eszméinek valósulását is remélte és roméli. Ez eszméinek tökéletesen megfelelt az 1861-ki alkotmányos napok azon jelszava: hogy „a törvénytelen adót“ nem kell fizetni. Bármily indokolt volt is a szigorú

¹⁾ E tárgyat tüzetesen Szeremlei, Magyarország krónikája az 1848 évi forradalom idejéről. II. 284.

jog és a passiv ellenállás szempontjából ama jelszó: társadalmi szempontból veszélyessé vált, mert csak tápúl szolgált oly hajlamoknak, melyek minden rendezett állami létezést lehetetlenné teszeak.

Az 1861. alkotmányos időszak kezdetén ismét a nemesebb érzelem nyilatkozott a tömegeknél. Általános volt az öröm a haza szabadulása fölött, s elismeréssel kell kiemelnünk, hogy a nép boszúja idegen zsarnok hivatalnokai és ezek utált közegei ellenében csak kevés helyen nyilatkozott. Az országgyűlés a fájdalom és meghatottság kiáltásait hallata a hosszú elnyomatás felett; azután pedig, a mint magát kipanaszolta, s a birodalmi gyűlésbe való beolvadásának ellenszegült, mint tudva van feloszlattatott, s a korlátlan uralkodás, más név alatt, tovább folytatott.

A hosszúra nyúlt ideiglenesség csak növelte a nép terheit és á forrongási gyúanyagot. Az értelmiség gyakorlatiatlan és ferde növeltetése s ebből folyó anyagi szorultsága következtében a köz-hivatalokat csakhamar elborította hazafiakkal, oly időben, midőn előbb a közönségbe azon fogalmat oltották, hogy hivatalt vállalni hazafiatlanság, s szerencsétlenségre e tisztviselők közül igen sokan elárulták lelkiismeretlen kapzsiságukat, a mi többeknél odáig fajult, hogy hivataltól való felmentést vont maga után. Hasonló kapzsiság volt észlelhető a törvények magyarázóinál, az elszaporodott ügyvédeknel. Szeged környékén rablók uralkodtak, kiknek szélesen elágazó összeköttetések voltak a társadalom középosztályánál is, és sok éven át messze vidékeken űzték nagymérvű garázdaságaikat. A vagyon elleni bűnperek, mint fennebb láttuk, aránytalanul megszorodtak, oly időben, midőn munka és munkabér volt bőven.

Az alkotmányosság helyreállítása után a földalatti tűz jelenléte csakhamar ismét kétségbevonhatlan jelekben nyilatkozott. Szeged, Nagy-Kőrös, Fólégyháza az anarchia által voltak fenyegetve és részben megtámadva; s hogy az ott és másutt is nagyobb mérveket nem öltött, nem az alsó osztályon múlt. Nem ismételhetjük eléggé, hogy a communismus eszméi Magyarországon fogékony földbe hullanak, s nincsen is hiány buzgó apostolokban, kik az eszmét hintik. „A ki nem restéi a malom alá tekinteni, meggyőződhetik, hogy a nép kilencztedrésze com-

munista¹⁾ — így szólnak azok, kik a néppel naponként érintkeznek.

Társadalmunk e nagy és nyílt sebet nem takarja el s csak félig enyhítheti azon egyébként üdvös mozgalom, mely nálunk az utóbbi évek óta az associatio tekintetében fokozott erővel megindult. A biztosítási ügy fejlődése mellett, melynek csak fejlettebb közgazdasági viszonyok és nagyobb művelődés nyit tág tért, egyéb jótékonyági egyletek sűrűn alapítanak és gyors felvirágzásnak örvendenek. Takarékpénztáraink száma 1868-ban 70-re,²⁾ 1870-ben³⁾ 115-re, egyéb bankintézeteinké 62-re emelkedett. Ez utóbbiak közt vannak a Schulze-Delitsch-féle népbankok⁴⁾, melyekre főleg 1868 után irányoztatott a figyelem, mely tekintetben Kenessey Kálmánnak⁵⁾, Csengén Antalnak⁶⁾ és Német Imrének⁷⁾ vannak különösebb érdemeik. Sűrűn keletkeztek továbbá a temetkezési társaságok, s legújabbán a kiházasító-egyletek. Mint a lapok írják, 1872. jan. 1-től aug. végéig 117 nagyobb bankintézet és 243 takarékpénztár alapszabályai terjesztettek föl megerősítés végett a kormányhoz. Azon üdvös mozgalom kifolyása mindez, mely országos vagyonosodásunk tekintetében az utóbbi évek óta általában tapasztalható. „Századunknak, a reformok, az anyagi és szellemi előhaladás e fényteljes századának valódi jellegét az egyesülési iránylat kölcsönzi. Az associatio majdnem azon bűvös erővel bíró kapocs és közvetítő, mely a tőkét, a munkát és az értelmiséget, mely három főtermelési tényező gyakran éles ellentétben áll egymáshoz, — összhangzásba helyezi; minden tehetségnek a maga

¹⁾ A nagykátai kerületi tanítók beadványa a képviselőházhoz fizetésjavítási ügyben. 1867. szept. 12-ről. (Hon, szerk. Jókai. 1867, 237. sz.) Hasonló állítás foglaltatik a zsámbokréti kerületi tanítók beadványában. U. o. 212. szám.

²⁾ Kautz, A társulási intézmények a nemzetgazdaságban. Pest, 1871. 326.

³⁾ Keleti, i. m. 314.

⁴⁾ Németországban 1867-ben már 1707 önszegélyző-egylet állott fenn, melyek összesen legalább 187 millió frtnyi előleget adtak jobbára olyan egyéneknek, kik előbb a nélkül, hogy éppen szegényebbek lettek volna, semmiféle hitellel sem bírtak. Könek, Köz- és magánjótékonyág. Pest, 1869. Ugyanitt az angol és francia hasonintézetekről is.

⁵⁾ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1868. 1430., 1467., 1653.

⁶⁾ A népbank stb. terve. Pest, 1867.

⁷⁾ Alapszabálytervezetek vidéki bankok stb. részére. Pest, 1869.

körét, minden erőnek a maga legcélszerűbb értékesítési térére jelöli ki; a törekvések és munkálkodások bizonyos középpontjává s ép ezeknél fogva a közhaladásnak, az emberi művelődésnek s a társadalmi vagyonosodásnak s ipari virágzásnak elsőrendű feltételévé válik.“¹⁾) Kétséget nem szenved, hogy a társulás ezen intézményei fejlesztik a takarékosági ösztönt, — megkönnyítik a tőkeszerzést, elősegítik a vállalkozást, növelik az egyéni és családi élet nyugalmát és önérzetét, s eképp a közerkölcsiségre is üdvösen hatnak; másfelől azonban azon körülmény, hogy nálunk a tulajdonképi jótékony egyletek: beteg-, árva-, özvegysegélyzők, szeretetházak, dologházak, munka és fogyasztási egyletek alig észrevehető számmal tünedeznek fel azon egyletek mellett, melyek a betétért biztos nyereséget ígérnek: azt mutatja, hogy ezen intézetek alapításában az erkölcsi és emberbaráti indok kevésbé szerepel mint kellene, s egyáltalában ezen egész meggazdagodási törekvés bizonyos sietésnek és mohóságnak színét hordja magán, mely sokaknál az érdemtelen jutalom utáni áhítózást tünteti elő, s nem ritkán erkölcs-telen eszközökre vetemedik.

A jótékony egyletek szaporodásának üdvös hatása nyilván érezhető már eddig is, a magas kamatláb alászállásában, egyébként pedig pusztán pénz- és kivitartási egyletekkel nem remélem a társadalmi bajok orvoslását. A mit a külföld az associatio terén a socialis mozgalmak korlátozására tőn, habár legnagyobb elismerést érdemel, részint ott sem volt képes elejét venni a legerőszakosabb forrongásoknak (mint ezt a párisi commune története igazolja); részint csak kis mérvben alkalmazható a mi sajátlagos viszonyaink között.

Mi földművelő ország lóvén, s gyáriparral úgy szólva nem is bírván, azon megrázkódtatást, melytől a nyugoti országok a gyáripar óriás mérvű fejlődése s a munkásoknak a tőkepénzesektől függése következtében szenvednek, ha a fővárosban leginkább külső izgatás folytán jelentkezett feszültségeket leszámítjuk: még eddig nem éreztük. Nem is annyira elszegényedéstől, mint inkább a tudatlanság miatt elvakult szenvedélyektől félhetünk. A talaj felesleget termel; túlnépesedés némely hegyes vidékek kivételével

¹⁾ Kautz, i. m. 8.

másutt nem létezik; a főfoglalkozásnál, a földművelésnél, a munkabér magasan áll, s legnagyobb részét természetiekben fiztetik. A munkásstrike-ok lehetetlenek, mert az érett búzával várakozni nem lehet, mint a gyáripalcikkokkal; a gazda tehát minden bért megad, a mit tőle követelnek, s ekép a tőke és munka közti feszültség nem gyűlhet meg nagyon, mert folytonosan kielégítetik; ide járul még az egyéni működés és elhatározás nagy szabadsága, mely fejletlen viszonyaink között az igények kielégítésében igen kevés nehézségre talál, s továbbá az, hogy az értelmiség, mely másutt mint főtermelési tényező a maga hátraszorítását méltán nehezen szenvedheti, nálunk, mint ilyen kifejlődve nincs, a mennyiben pedig van, a legméltányosabb jutalomra tehet szert. Okos embernek, ki az ipar, gazdaság vagy kereskedelem terén képzettséggel s elegendő gyakorlati ügyességgel bír, nálunk lehetetlen meg nem gazdagodnia. Mindezen körülmények együttevén óva intenek bennünket oly associatióktól, melyeknél egyik fél üzleti ügyessége, és fájdalom nálunk az üzleti téren igen gyakori lelkiismeretlensége, a másik fél bárdolatlanságát és jóhiszeműségét a leggonoszabb módra kizsákmányolhatja, mint ezt a kiházasító egyletek története bizonyítja. Óvatosságra int a pénzintézetek túlságos szaporítása tekintetében ismeretes tőkeszegénységünk is, s részünkről egyelőre az associatio főbb feladatául a tőke gyűjtése, és a munkakedv fejlesztése mellett új munkanemek és jövedelmi források alapítását és a tehetetlenek gondozását véljük.

III.

Vallás-erkölcsi állapot az egyházban.

A vallás-erkölcsiség tüzetes ápolása végett az egyház áll fenn; ennek mezején nyilatkozik az legszembetűnőbben; virágzása és hanyatlása itt mutatható ki legvilágosabban. Úgy véljük azért, hogy ezen történeti és statisztikai rajzolat az egyházi életnek kitűzött szempontból való megvizsgálása nélkül igen hiányos fogna lenni.

Mielőtt azonban a különböző felekezetek életét e célból átkutatóm, előlegesen meg kell állapítanom azt a mértéket, melyet a végrehajtható munkánál alkalmazni kívánok.

A nélkül, hogy akár a külön felekezeti tanok és egyházi intézmények jogosultságát, akár azon sajátlagos hatás létezését és fontosságát, melyet ezek a hívek lelkiületére gyakorolnak, kétségbe vonnám: kijelentem, hogy szerintem a vallás-erkölcsiség, mint közös emberi tehetség, egyetemes természetű, melynek lényeges sajátosságai és parancsai minden felekezetenél megvannak és föltétlenül kötelezők. A vallás egy fölény hívését föltételezi s az ezzel való egyességben áll; beismervén saját elégtelenségét és vétkeit, isteni tulajdonokra törekszik, minő a szeretet, irgalmasság, igazság, tudás, stb. s azok szerint igyekszik magát tökéletesíteni: abban megvannak a vallásosság és ezzel együtt az erkölcsiség keltei is. Jézus vallásának legalább ezekben határozódik sajátlagos természete, s ezek által képezi az ő vallásának legvalódibb magvát az erkölcsiség, a szerint, a mint ezt Mát. 5, 6-ik részei nagyon világosan mutatják.

S ez lesz a szempont, mely engem az egyházak életének vizsgálásában vezetni fog.

Bármily nevezetes jelenségeket mutatott is fel a magyar kath. egyház az utóbbi évtizedek alatt a hittani tudat fejlesztése

és ápolása tekintetében (Hoványi, felsőbb katholicismus elemei, Szt. István- és Szt. László-társulat, Tárkányi-féle új bibliafordítás), a mi a hivatalos, szerinte a sajátlagos egyházat, s különösen annak főnökeit illeti, a vallás-erkölcsi hanyatlás, sőt sülyedés a gyakorlati életben náluk igen nyilvánosan mutatkozott.

Midőn az 1848-ki országgyűlés a keresztyén szeretet és igazság azon magaslatára emelkedék, honnét a bevett felekezetek közti egyenlőséget és viszonyosságot törvénybe iktatá: a klérus ellenmondott ennek, nyilván megtagadva a mester ezen elvét „valamit akartok, hogy az emberek cselekedjenek tiveletek, ti is azt cselekedjétek azokkal“. Majd midőn az akkori magyar kormány férfiai roppant vagyonukat kezökben meghagyák: e kíméletességet és nagylelkűséget azzal hálálták meg főnökeik, hogy a harc veszélyében forgó nyáját hűtlenül ide hagyva, a nemzet ellenségeivel szövetségtek.

Hasonló nemzetellenes vétket követett el a főpapság az ismeretes concordatum által, melynek létrejövele ellen nem tette meg mindazt, a mit roppant befolyásánál fogva megtehetett volna. — Ezen egyezmény a magy. kath. egyházat legnevezetesebb jogaitól fosztá meg, s a klérust elválasztva a nemzettől és az államhatalomtól, egyenesen Róma alá adta, hogy ezen az utón a korlátlan hatalom szolgáljává legyen. Az árulás jutalmául, melyet saját híveik ellen elkövettek, a főpapok szabad kezet nyertek az ifjúság nevelésében és a jezsuiták behozatalában.

Az erkölcsi sülyedés nem csekélyebb jelét adták az 1868-ki római zsinat után. Az alkotmány helyreállta után itthoni egyik közlönyük a „Religio“, mely azelőtt a felekezeti türelmetlenség és gyűlölet magvait szórta, a szerkesztővel együtt elvet cserélt. A klérusnál szabadabb szellő kezdett lengedezni. Az egyházmegyei papi értekezletek reformpontokat formuláltak. A püspökök ékes beszédeket tartottak a zsinaton a pápai csalhatatlanság ellen. A mint azonban a zsinat eloszlása után Rómából szigorúan megkívánták a hódolatot az új dogmára nézve: nemcsak készségesen megtették ezt, hanem mindent elkövettek annak terjesztésére és magasztalására.

E lelkiismeretlenség nyílt hadüzenet azon fogalmak ellen részükről, melyek az evangéliumból kiindulva, a modern állam

vezérelveivé váltak: minők a jogegyenlőség, az alkotmányos kormányforma, a lelkiismereti és véleménynyilvánítási szabadság, miután ezeket a zsinat és a csalhatatlan pápa elátkozta; másfelől pedig bizonyíték arra nézve, hogy a hierarchiai alap, melyen az egyház áll, minő meghasonlásba sodorja a papságot saját lelkiismeretével, a közerkölcsiséggel, a hívok és az állam közjávával!

Nem tagadhatni azonban, hogy a főpapság a hatalmában levő roppant kincsnel fogva a felvett időszak alatt a jótékonyság gyakorlására nagyszerű példákat mutatott, templomokat épített, iskolákat és növelő intézeteket alapított; valamint el kell ismerni, hogy a plébánosok, habár a főpapság intenióinak a legkészségesebb szolgálói voltak, s számosan közülök erkölcstelen életmódjuk által nem kevés botrányt okoztak és okoznak: a gyakorlati lelkipásztorkodás tisztének teljesítésében rendszerint kellően eljárnak; s hogy a szerzetesek és apácák terjesztik a tudományt, az isteni félelmet és az irgalmasságot!

A mily vallás-erkölcsi és társadalmi épülés származik e mindenüvé elágazó és serény munkálkodásból, ép oly nevezetes a hatás, melyet ezen egyház az emberi lélek természetére és a hívek áhítatára, töredelmességére és lelki vakságára alapított rítusával és egyéb kegyszereivel kifejteni képes még mindig. — Bármily érzékiek legyenek is sokszor ezek a dolgok s bárminő visszaéléseket üzzenek is a szentségek sáfárai sokszor a misékkal, a búcsúkkal, a mennyből aláhullott levelekkel, az ereklyékkal és a könyező Mária képekkel s. t. eff., az alsó osztály legnagyobb részének vallásos érzülete elválaszthatlanul van azokhoz forrva, mert más nyilatkozás! formát alig ismer. Azok által táplálkozik. E vallásos érzület egyébaránt a nép nagy részénél inkább csak az egyházi külsőségek gyakorlásában és nagyrabecsülésében áll, mintsem a gyakorlati szent életben. Mert hogy népünk, mely egyénileg és társadalmilag oly nevezetes gyöngeségeknek és vétkeknek van alávetve, az egyház terén sem képes több vallásosságot és erkölcsiséget kifejteni: az magától értetődik. Legerősebb a ragaszkodás az egyház vallási fogalmaihoz és szokásaihoz némely hegyes vidékeken, ugyanazon helyeken, hol az írni-olvasni tudó emberek száma legkevesebb s a tömegeket erkölcsi vadsággal párosult fanatizmus hatja át.

Egészen másként van a dolog a míveltebb rendnél. Magyarországon a klérus ép oly türelmetlen és vérszomjas volt a többi felekezetek irányában, mint bárhol másutt a külföldön. E miatt csaknem két századon át fürödtek a honfiak egymás vérében, mert hogy ha a protestánsok egyszer-másszor kivívták jogaik elismerését s a béke helyreállott: a klérus az ármány és erőszak minden eszközeit felhasználta ismét az írott egyezmény kijátszására és a méltatlankodás rendszeres tovább folytatására. Az adott szónak, a köztörvényeknek, az innepélyes szerződéseknek e gyalázatteljes megtörése, a főpapságnak a nemzeti és alkotmányos szabadság elnyomóival való ezen rendszeres szövetezése, a nyomor és a sötétség, melyben a klérus a népet általában hagyá, az erkölcstelen életmód, melyben egyes főpapok és a plébánosok nagy tömege nyilvánosan elmerült: a míveltebb osztály kebeléből már régóta kiirtott minden valódi tiszteletet ezen vallásszolgák iránt. Ide járult még az a körülmény, hogy a felvilágosodás és a szabadsági törekvések terjedése s a tudományok fejlődése következtében az absolut uralkodási természetű alap iránt, melyen a hierarchia felépült, ellenszenv, azon a természeti törvényeknek minduntalan ellenmondó csodadolgok iránt, melyre a hittan rendszere fektetve van, a leghatározottabb kétség és ellenmondás fejlődött ki. Még a merőben vallásos természetű egyéneknél is legyőzhetetlen idegenkedés fészkelte be magát ezen felekezet ellen, melynek képviselőivel és ügyeivel sem erkölcsi önérzetök, sem értelmök nem volt kibékülve. Az egyház rítusát oda hagyták, vagy a mennyiben olykor-olykor felkeresték, csak aesthetikai érzetüket, kíváncsiságukat vagy esetleg az illem szabályát elégítették ki. A kor szelleme a vallást a tisztességhez számítván, nem léptek ki az egyház kebeléből, de nem is tartoztak ahhoz lélekből. S ez által azon hazugság és képmutatás, mely társadalmunkat jellemzi, rendszeres táplálékot és igen nagy elterjedést vőn.

A művelt ember neveti ha a pap a szentség különös malasztjára hivatkozik, melyet ő vallása értelmében istentől vesz; tudja, hogy ámitáson alapul a pápai intézmény, Péter római püspökségétől és krisztusi hatalmától kezdve egészen IX-ik Pius csalhatatlanságáig; tapasztalásból megtanulta, hogy isten a szellem adományait válogatás nélkül osztogatja minden rendű és rangú ember-

nek; látja, hogy a vallás és az emberi lélek titkainak értésében egyes világiak mennyire túlszárnyalják gyakran a papokat; érzi, hogy saját lelkéről és hitéről neki magának kell számot adnia mind a világnak, mind istennek: s mi csoda ha ezen vallást nem látja egyébnak nagyszerű alakoskodásnál, melynek célja az emberiség legszentebb érzelmeiből jövedelmező tőkét faragni a papirend számára.

„Jézus vallását megölték saját szolgálói“, úgymond napjaink egyik kitűnő írója. „A világ belátta ezt az első századok száraz dogmavitáiban, melyek a menny királynő nemi részeiben mélyedtek el, a helyett hogy az emberiség békességét mozdították volna elő; melyek versengést szültek, a helyett hogy szeretetet terjesztettek volna. Az emberiség belátta ezt az inquisitio máglyáin, az irgalmatlan tollvonásokban, melyeket az első századok fejedelmei, szerzetes kezek által vezetve, húztak. A világ belátta ezt Tecel búcsúlevél-üzletében, a vallásháborúkban, melyek egy atya gyermekei közt folytak, ki azt monda „szeressétek ellenségeiteket“; borzalommal látta ezt be Franciaország bíbornok minisztereinek országlásában, a kath. áldozároknak a csodaképekkel való talizmánkereskedésében, a jezsuita-iskolák borzasztó kéjvadászási szabadságában: de a helyett, hogy azt ismerték volna fel, hogy e róz szolgák mennyire elárulták urokat, a szolgákról urokra vontak következtetést, s magát a megváltót dobták el, mert szolgálói börtönné tették a földet, melyen csak férgek tengődtek, s melynek boltozatánál semmi táplálék sem juthatott el az elepedt lelkeknek.“

„E csalatkozott világon ma valami szörnyű frivolság vett erőt. Mert semmi sem ront meg annyira, mint az a keserű érzet, hogy utálnunk kell azt, a mit egész életünkben legtöbbre becsültünk. Az a gyermek, a ki apjában gonosztevőt fedez fel, mélyen süllyedt alá az élet folyamában; az a férfi, ki szívének szerelmében hitvány csalót tapasztal, elvész végképen és nem fog felemelkedni többé. Ennyire igaz az, hogy legjobb erőinket csak akkor használhatjuk, midőn lelkünk valami magasra és szeretetre tud tekinteni. És oly örök igazság van abban, hogy az ember, a föld ezen legfőbb férge, útját fölfelé csak akkor veheti, midőn odafenn megpillant valamit, a mit szeretve tisztelhet. A barát már rég pajtássá lőn, a ki speculálni, élvezni, vagy hallgatni segít. A kedvesnek többé nem

hiszünk, hanem azért elbolondítottuk magunkat általa — előleges egyesség szerint. A hitves gond vagy baj. És isten? Én istenem, talán könyörgünk hozzá, midőn kedvenc gyermekünk haldoklik. S ha meghalt azt mondjuk: hiszen tudtam, hogy nincs isten. Hanem azért keresztyén módra eltemetjük a gyermeket s a holtak ünnepén koszorút teszünk sírjára. Nem hiszünk a lélek fenmaradásában, hanem azt véljük, hogy az elszállott gyermeki lélek elhagyatottnak érezné magát a sok megvilágított sírok között, ha neki nem lenne világ gyűjtva. Az atheismus és a természeti szeretet csodás zavara. Vallástalan! Azt jelenti-e ez, hogy baromnak jelentsük ki magunkat, mely egyszerűen megnyalja kölykét s a természeti ösztön betöltése után odahagyja? Vagy csak azt jelenti, hogy nincs kedvem gyónásra menni? Ez utóbbi esetben azonban az elszakadt keresztyének más vallást kellene választania, mert vallásnélküli ember hasonlít az Őrülthöz, nyílt mezőn folyam partján.¹⁾

Mialatt a kath. egyház a képmutatásnak, a bigottságnak, jótételeinek, erkölcstelenségnek és önzésnek vegyesen ekép lőn rendszeres ápolójává, a prot. egyház életében is a legellentéteoseb irányú jelenségek mutatkoznak.

A prot. egyházra nézve a klérus befolyása által sugalmazott állami leigáztatás hosszú korszaka rendkívül pusztítólag hatott. Az erdélyi nemzeti fejedelemség elenyészése után az egyház a szenvedett sérelmek megtorlása, a jogok újabb biztosítása s a benső hiterő felélénkítése tekintetéből nem volt képes többé összpontosítani a maga erejét, mit szervezeti megosztottsága, anyagi szegénysége s a lelkészi tekintély súlyedta volta is lehetetlenné tett, s a politikai és társadalmi servilismus idejében csak gyéren feltűnő jelek mutatták azt, hogy tudatával bír ama küzdelem végzetes voltának, melybe ő a minden tagját lekötő és elzsibbasztó ellenféllel, mintegy Laokon keveredett.

Azon nemzeti felbuzdulásnak, melyet Széchenyi agitatioi indítottak meg, egyetlen üdvös következménye volt az egyházra nézve, hogy a nemzeti rokonszenv ez elnyomatott iránt országosan erősödött. Másfelől pedig a megindult mozgalom a lelkek figyel-

¹⁾ Die Gottesmörder. Fest, 1871. 471.

mét oly erővel bilincselte le, hogy e miatt az egyházi élet benső ápolása és fejlesztése körül még annyi sem történt mint azelőtt.

A kormány üldözője levén a felvilágosodásnak és a szabadsági törekvéseknek, ezek az ősidők óta ellenzéki állást követő protestantismus kebelére menekültek, s annak mintegy hitvallását képezték. Itt azonban a tömegek tudatlanságánál s nem eléggé mély vallásos érzületénél fogva oly benső bajoknak lőnek okozói, melyek még a külső szorongattásnál is nagyobb aggodalomra adtak okot.

A prot. kultusznak aesthetikai hatása igen kevés levén, másfelől pedig az egyházi hivatalos hittan a tudományok és az emberi szellem fejlődésével teljes ellenkezésbe bonyolódván: miután a nemzetiségi és ellenzéki törekvések megtalálták saját medröket, a templomok tornácai a felvilágosodottaktól egyszerre megüresedtek; az alsó osztály csaknem egészen maga maradt itt, hol mint otthonában a szolgaságából és szegénységéből kifolyó rász kedvét teljes mértékben érezteté a vallás őreivel, kik felett egyedül volt hivatva uralkodni a jobbágy is! A lelkészi állásnak a tömegek szenvedélyétől ilymérvű függése, a nyomorú és alacsony helyzet sanyarúságai előlték az apostoli hivatás érzetét a tanítói rendben. Volt rá példa, hogy a lelkész rágalmazásért bepörölte a pórt az uriszéken, hol ez vétkesnek találtatván, megbüntettetett. A pór ekkor ama tettéért bepanaszolta papját saját egyházi hatósága előtt, s ez a lelkészt pénzre büntette! „Többnyire ritkaság a prot. papok arcát, még az élet delén is, a nyugodt szív küljeivel sugározni, fejeiket ősz fürtök nélkül látni“ úgymond egy kath. író, kinek könyvéből¹⁾ ama példa merítve van. Oly korban, melynek szelleme a vallásos érzületnek tápot nem adott, melyben mindenki külsorsa javítása felé törekedett: igazságtalan és képtelen volt a követelés, hogy a protestáns családok egyházi férfi egyedül isten ígéjével érje be. „Járjátok el“ úgymond egy közülök, „e hon ama viskóit, melyekben szállásol a prot. egyházi rend; nem találtok azokban sorssal, helyzettel, körülményekkel megelégedést sehol.“²⁾ Már régóta semmi fontosabb tény nem volt, a mi az egyetemese egyház vallás-

¹⁾ Ne nyúlj hozzám. Eger, 1842.

²⁾ Prot. Egyh. és lak. Lap. 1842.

erkölcsi életének és előretörekvésének nagyobb jelensége gyanánt lett volna tekinthető. A hittani tudat irodalom által, — kivéve a lelkészkedés nélkülözhetetlen gyakorlati részét, — nem volt művelve; a bibliafordítás, a nemzeti nyelv és az exegetikai tudományok fejlődése által túlszámnyalva; a kultus egyenmely ágai korhadtság miatt elalélva, a közjótékonyosság és a szeretet művei hirtől is alig ismerve; az iskolák anyagi szegénység miatt a tudomány fejlődésétől és a közmívelődés igényeitől messze elmaradva; az egyházi épületek legtöbb helyt nyomorúságos állapotban, egyes gyülekezetek, főleg Erdélyben, pusztuló félben, vagy teljesen elpusztulva! 1842-ben az „Erdélyi prédikatori tár“, az egyetlen irodalmi közeg, 9 évi fenállás után előfizetők hiányában megszűnik. Ekkor alapítják Török Pál és Székács József pesti lelkészek a Prot. Egyházi és Iskolai Lapot, mely a szerkesztők minden igyekezte dacára sem lehetett ugyan jobb a kornál, mindazáltal a vallás-erkölcsi ébresztés tekintetében az egyház terén igen üdvös szolgálatot tett. A legjobb és leghatalmasabb mű azonban, melyet ezen évek fel tudnak mutatni, F á y András „Órámutató“-ja volt, ugyancsak 1842-ből. Felsorolása azon mindenféle nyomorúságnak, melynek az egyház martalékaul készül esni; egy tükrök, melybe mély pirulás nélkül nem lehetett tekinteni; egész tárháza az életrevaló reformeszméknek. A benne feltárt keserű igazságok és nemes törekvések megtalálták útjokat a szívekhez. A szerzőt az egyházi hatóságok egymásután választották meg tiszteletbeli táblabírájoknak. Hanem természetesen csekély orvosszer oly nagy és mindenfelé elharapódzott bajok ellen.

Az 1848-ik év tavaszát a megváltás hajnalaként üdvözlé a protestantismus. Mint kiválóan nemzeti és népegyház szívből csatlakozott a nagyszerű polgári és politikai viszonyokhoz; de volt oka a különös öröme is, mert az egyházakra nézve kimondott egyenlőség és viszonzosság, valamint az egyházi és iskolai terheknek teljes mérvben az állam útján fedeztetése által régi követelései nemcsak valósultak, hanem még túl is szárnnyaltattak. Háláját mindjárt az által igyekezett tanúsítani az állam iránt, hogy a népet a rend és törvény korlátai közti maradásra, később a szabadságharcban buzgó részvételre inté és lelkesíté.

A lelkészek szívei áthatva az öröm és az újjászületés előér-

zete által, egyszerre kitágultak! Némelyek egyházmegyénként javítottak a liturgián, felhozták a biblia új fordításának szükségét,¹⁾ sürgették a keresztyénség szabadabb értelmezését, a teljes vallási és lelkiismereti szabadságot, a symbolumok félretételét; egy „magyar keresztyén egyházat“²⁾ s felekezetiellenes iskolákat kívántak³⁾, s tiltakoztak az egyházi fegyelem ellen.⁴⁾ Különösen élénk volt az öröm, az „új conventio“, a „megígért egyedül hatályos ír“ felett, mert a köznép általában megunta a papbért, a képét, s minden névvel nevezendő egyházi illetéket és szolgálatot, melyek teljesítését, mint fentebb említők, általában megtagadta, mi miatt a belső emberek számtalan helyeken majdnem koldusbotra jutottak.⁵⁾ Az önkormányzat zordonsága miatti elégtelenség általában némi keserűségben nyilvánkozék. „A protestánsoknak“ úgymond egyik, később kitűnő érdemeket szerzett jelesünk, „el kell fogadniok a közállomány atyai intézkedéseit, s engedni jogaikból oly arányban és mértékben, melyben ezt a statuskormány helyesen kigondolt és összeszerkesztett gépezete igényli.“⁶⁾ Mások azt fejtegették, hogy az autonómiában nincs végrehajtó erély és felelősség. „Egy sokfejű pusztító szörnyeteggé válik“ az rajtunk; „vagy a hanyag erélytelenség mausoleumává fajul.“ Mindamellert a szept. 1-én összejött egyetemes értekezletek kimondották, hogy az egyházi és iskolai önkormányzatot az állami kitartás mellett is teljes épségében fen kívánják tartani.⁷⁾ Általában a jogok fejlesztésének érzéke ekkor sem hagyta el az egyházakat. Az egyházközségek és egyházmegyék több helyen önelhatározás útján újból szervezték magukat, s a képviseleti rendszert érvényesítették az eddigi consistorialis helyett.

A forradalmat bezáró katasztrófa, a keserű kiábrándulás időszakát nyitotta meg a házai protestantismusra nézve is, mely ismét

1) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 601.

2) U. o. 764.

3) U. o. 630., 749.

4) U. o. 703.

5) Közlöny. Hiv. Lap. 1848. 98. szám.

6) Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1848. 912. lap.

7) U. o. 1161. A ref. egyház egy. értekeztetének jegyzőkönyve a tiszántúli ker. kiadásában megjel. 1868-ban.

felöltözte régi mogorva ábrázatát, és magára szedte az elnyűtt ruhadarabokat, melyeket olyannyira óhajtott volna újjakkal felcserélni. Az egyház ismét teljesen önerejére volt utalva, de minő pusztítást követett el a forradalmi időszak ebben a kevés erőben is! A hűbéri és patriarchai viszonyok a nép kegyeletét itt-ott legalább még fentartották; most annak is egyszerre vége lett. A nép szörnyű józan és számító akart lenni; pedig teljességgel nem fogta fel a világosságot és a tapasztalatokat, melyek a nagyszerű nemzeti bukás tanúságaiként özönlöttek felé.

A korlátlan hatalmú kormánynak sokáig egy nyájas pillantása sem volt a „lázadó“ egyház számára, s mindenféle rendszabályokkal, melyek a papok szakállának nyírására és a magas tetejű kalapokra is kiterjedtek, igyekezett az onnét táplálkozó önkormányzati és nemzetiségi eszmék kiirtására. Mindjárt szeptemberben mindennemű egyh. gyűléseket eltiltott s az ügyek elnöki intézését rendelé, s 1850-ben febr. 10-én az ov. felügyelők, úgyszintén a ref. egyházkerületi és egyházmegyei segédgondnokok hivatalát megszünteti, mindennemű egyházi választásokat betilt, s rendeli, hogy a kerületi gyűléseket a superintendens, vagy annak helyettese az esperesek társaságában tartsa meg, kikhez a superintendens még néhány világi bizalmi tagot híhat. A tiszántúli ref. kerület 1850. júniusban a Fölségre apellált, s esedezett az egyház jogainak helyreállításáért. Hasonlót tón néhány buzgó protestáns, kik ez időtájt a prot. vallású Mária Dorottya főhgnő közbevetéséért esedeztek. Midőn pedig ezen s a többi kerületek részéről intézett hason kérelmeknek semmi foganata sem lett: önmegadással viselték sorsukat, annyira, hogy sok helyt a helyi egyháztanács ülései sem tartattak meg, s a gyülekezetekre a superintendensnek rajok kellett parancsolnia, hogy ilyen gyűléseket tartani kell, és szabad is. A világiak a „hazafiúi búsulásnak“ adták magokat; az egyháziak az idegen hivatalnokok előtt sok helyt a szolgálai csúszás-mászásig vitték, melyre főleg Szoboszlai P. István superintendens adott példát.

A kormány közegei mindent elkövettek, hogy az erőszakos rendszert s annak főoszlopait a vallásosság színezetében tüntessék fel a nép előtt, s ezért bizonyos név- és születési napok, alkotmánykihirdetési évfordulók templomi ünneplését szigorúan parancsol-

ták. Ez utóbbi féle profanatiói ellen a szószéknek végre is a kath. klérus szólalt fel,¹⁾ a midőn azok többé nem kívántattak. Az idegen hivatalnokok a „lázongó“ prot. lelkészek ellen számtalan helyeken igyekeztek bizalmatlanságot kelteni a hívek között, s örömmel nézhették, midőn politikai lapokban régi divat szerint prot. papok és világiak kölcsönösen szemrehányásokat emeltek egymás uralomvágyáért; de tagadhatatlanul tettek hasznot is, a mennyiben a kultus iránt legalább külsőleg tiszteletet tanúsítottak, s ezenkívül utasítva voltak behajtani az egyházi tartozásokat, a mi a népnél, mely az 1848. Ígéret következtében már végkép felmentve hitte magát a lelkésztartás terhétől, — sok megújult keserűségnek lőn ismét forrásává.

A kemény csapás, mely az egyházak és hívek energiáját felébreszteni és táplálni alkalmas vala, a gymnasiumi új szervezet volt. 1850-ben a kormány rendelet útján kötelezé ennek elfogadására a prot. tanodákat s megszabta, hogy a gymnasium ezután ne 6, hanem 8 osztályú legyen, állandó 12 tanárral láttassék el, kiknek fizetése legalább 600 forintból álljon, egyszersmind hogy a jogakadémiában 4 rendes tanár alkalmaztassák, mely kellékeknek ha elég nem tétetnék, az intézetek elveszítik nyilvános jellegüket, egyébként megígértetett, hogy ha a felekezetek nem érzik képeseknek magukat ezen feltételek teljesítésére, a kormány pénzbeli támogatására számíthatnak.

most oly nemes áldozatkészség és adakozási verseny fejlett ki a közönség kebelében, minőre az egyház életében sohasem volt példa; tanodáink évről-évre mind nagyobb számban képesítettok a föltételek teljesítésére, de többen, s ezek közt főleg a tiszáninneniek, habár elfogadták is a kormányi „Szervezet“ből azt a mit jónak láttak, mindvégig megtartották önállóságukat.²⁾

¹⁾ A nagyváradai közigazgatási kerületben.

²⁾ 1852-ben a Királyhágón innen a protestánsoknak 14 teljes és 28 algymnasiumok volt 279 tanítóval s 4,858 tanulóval; egy gymnasiumi tanuló esett az evangélikusoknál 435 lélekre, a reformátusoknál 667-re, a kath.-nál 803-ra, a görög kath.-nál 1104-re. Hét évvel később, t. i. 1859-ben az evangélikusoknál már 397 lélekre, a ref.-nál 517-re, a kath.-nál 667-re, a görög kath.-nál 1187-re. Ugyanekkor az osztrák birodalomban 759-re. Poroszországban 48 l-re.

Egyáltalában Tiszán innen ezen egész időszak alatt a tanügy terén igen kitűnő példával járt elől. Gymnasiumi oktatásunk alaphibáit felismerve, sárospataki iskolájára nézve már 1847-ben gyökeres reformok után nézett¹⁾, s az ötvenkilencediki rendszerváltozások által sem hagyta magát megzavartatni; 1857-ben a jánosii gyűlésen statisztikai adatokról gondoskodott a népiskola anyagi és szellemi hiányainak felismerhetése végett, sürgeté a tanítói értekezletek tartását, egyházkerületi népiskolai választmányt hozott létre, s egyszersmind pedig indítványozá a többi kerületek előtt, hogy a népiskolai ügyben közösen tanácskozzanak és tegyenek valamit, minék következtében létrejött a reform, egyház egyetemes tanügyi választmánya, mely aztán egy négyévi tanfolyamra szóló népiskolai „szervezetet“ készített, s némely kézikönyvek előállítására felől gondoskodott.

Mindezen intézkedésnek nagy ideje volt. A protestantismus azon hagyományos nézet és igazság által ringattatván magát, hogy tanintézetei a hazabeli többi felekezetekéinél úgy is jobbak, az utóbbi évek alatt nem fordított azokra olyan gondot, a minőt az ügy fontossága kívánt. A kormány az alantas közegek útján (néhol a csendőrök is meglátogatták az iskolát) a 6—12 éves gyermekeket tanulásra, a felekezeteket rendes iskolatartásra szorította; egyházi hatóságaink azonban pusztán ellenzékieskedésből is nem nyújtottak kellő támogatást az eféle törekvéseknek.²⁾ Olyan időben, midőn az állam felügyelete alatti kath. iskolák körül általában sok előhaladás történt, tankönyvek készültek s a kir. képezdek egymásután szaporítottak: a protestánsoknál az elemnyedés jelei mutatkoztak. A tiszántúli kerület már 1847-ban felhívta ugyan a szakértőket népiskolai tankönyvek készítésére, melyeknek megvizsgálását és helybenhagyás esetén kiadását ígerte. De ennek semmi foganata sem lett. 1854-ben a kormány a „Háromaskistükört“ is betiltá azon ürügy alatt, hogy az 1849-ig terjed; hasonlóan Erdélyi Indali kitűnő szerkezetű A-B-C-jével. A tanítói állás

¹⁾ Sárospataki Füzetek. 1857. 476.

²⁾ Hogy a protestánsoknak is kedvöket keresse a kormány, 1855-ben világi felügyelőket rendel választatni a felekezeti iskolákhoz, 1858-ban ingyen kiosztás végett tankönyveket ígér: a tiszántúli kerület amaz intézményt kipróbálatlanul, a könyveket látatlanul visszautasítja.

átalában a reformátusoknál nem tekintetett olyannak, melyre sajátlagos előkészület szükséges; változó természete még nem lett volna nagy baj, mert hiszen az „Egyesült-Államok“ e rendszer mellett kitűnő fokra emelték népoktatás-ügyöket; hanem baj volt az a könnyelműség és felületesség, melyet ez évről-évre vándorló és és jövő-menő tanítói sereg, hivatala természete és betöltése körül tanúsított. Ide járultak még a felügyelet tekintetében általánosan mutatkozó hiányok. A kerületek rendszerint nyilván sem tartották az ügy állását, hacsak a névtárak ide vonatkozó 2—3 rovatát nyilvántartásnak venni nem akarjuk, hasonlót mondhatunk az egyházmegyékről, noha ezek közül némelyek már apróbb felügyeleti körökre 1848 előtt is fel voltak osztva. A helyi ellenőrzés egészen patriarchális volt. „A helybeli pap, ha jól van rektorával, gyakorta elnézi a hibát, ha rosszul, a kákán is csomót keres; a presbyterium az exameni szajkó pettyegésnek örül, és ritkán ért a dologhoz.“¹⁾ A tanítók fizetésöket legtöbb helyt magok kéregették össze, közvetlen a szülőktől, s az nyomorúságosan csekély volt,²⁾ s általános volt a panasz, hogy „népiskolatanítóink teljesen vallástudomány és buzgóság nélküliek“³⁾ s hogy annálfogva az iskola nem teszi többé azt a szolgálatot, melyet évtizedekkel ezelőtt nyújtott a vallásos képzés tekintetében.

A szellemi elbágyadás ezen idejében meghatólag magaslott ki Török Pál pesti lelkész tevékenysége, ki 1855-ben a pesti protestáns főiskolát több mint félszázados tervezetés után⁴⁾ létrehozta, vallásos buzgósága és azon sürgős igyekezet által sarkalattva, melyet a katholicismus akkoriban kifejtett; a nagy mű létesítéséhez kezdetben igen csekély anyagi erővel fogott hozzá, segítette több fővárosi kitűnőbb tudósaink által is, kik az intézetben egyidőre, mint maga Török, díj nélkül elvállalták a tanítást. S vállalatát, dacára hogy azzal magában a dunamelléki egyház-

¹⁾ Fáy, Óramutató.

²⁾ A felsőborsodi ref. egyházmegyében 1857-ben a termékeket is pénzre változtatva, 50 frton alul volt 4, 50—100 frtig 24, 100—150 írtig 17, 150—200 frtig 5, 200 frton felül 2 állomás, olyan időben, midőn égy köből búza ára 4—10 pfrt voltl

³⁾ Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1868. 69. szám.

⁴⁾ Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1867. 1186. Prot. Naptár 1864. 57.

kerületben is erős visszahatást keltett,¹⁾ mely csak az u. n. pátens idején csillapult le, teljes siker koronázd. 1864-ben a segédtanáron kívül már 4 rendes tanár működött benne, összesen 6000 ffit évi fizetéssel, 1859—1864-ig létrehozta a 8 gymnasiumi osztályt is, s az intézet elhelyezése végett nagyszerű építkezéseket tétetett.

Végre a kormány olyat tett, hogy a kerületeknek általában lehetetlen volt fel nem ébredniök. Ugyanis az 1856. éviaug. 21-ről egy törvényterv küldetett le Thun vallás- és oktatásügyi miniszter által a kerületekhez, melynek az volt rendeltetése, hogy miután a kormány az 1791: 26. t. c. 4. §-sa értelmében említett rendet létesíttetni, s az 1791. budai és pesti zsinatok javaslatait kielégítő elintézésre juttatni akarja, a mindkét vallású protestánsok e tárgybéli tanácskozásuk alapjául szolgáljon.²⁾ E terv egy rendszeres munkálat, mely nemcsak az eddigi egyházi hatóságok jogkörét újonnan formulázza, a közigazgatást a törvényhatóságtól elválasztván stb., hanem az összes kerületek felibe egy „cs. kir. főgyház-tanácsot“ is állít, melynek tiszte az állami főfelügyelet gyakorlásán kívül a legfőbb hatóság gyanánt is szolgálni, tagjait a császár nevezvén ki és díjazván, s az egyházak állam útján segélyeztetését egyéb tekintetben is megígérvén. A rendelet, melynek kíséretében e terv a kerületekre leküldetett, azt a meglepően szokatlan engedményt adta, melynél fogva, a kerületek a tárgy felett egészen szabadon tanácskozhatnak és nyilatkozhatnak, s jogukban áll idevonatkozó megállapodásukat a társkerületekkel is közleni, az ügy vitatása azonban politikai lapokban megtiltatván.

Hogy mi részök volt e tervezetben a kerületek egynémely főembereinek, kiket a kormány nézeteik nyilvánítása végett Bécsbe hívott össze, mindeddig titok: hanem ily kihívás után lehetetlen volt az erőknél fel nem pezsdülniök. A kormány célzata világos

¹⁾ Erről tesznek bizonyosságot Kecském. Közi. 1858., 82.1. továbbá: Török Pál. Korrajzok, úgyszintén Fördös, Rövid válasz Török Pál úrnak Kecském. 1858.

²⁾ A törvényterv csak németben küldetett meg a kerületeknek, a tiszán-ineni magyar kiadás címe ez lett: „Törvényterv mindkét hitvallású evangélikusok egyházi tisztjeinek képviselétéről és igazgatásáról Magyarországon, a Szerbvajdaságban és Temesi bánságban.“ Apostol Pál superintendens felügyelete alatt hivatalosan fordítva. Sárospatak. 1856.

volt. Miután a kath. klérust Róma útján állampolitikai célzatának hűségese eszközévé tette, most a protestánsokra került a sor, kiknek az 1854. július után helyreállott¹⁾: hatósági életében egy idő óta kevés életet sejtett. Gymnasiumaink egymásután hullottak le az önkormányzat fájáról az Ehtwurf ölére, egy évvel előbb már kimondatott, hogy ezen iskolákban németül fognak tanítani s néhány év alatt a magyar tannyelv kivéve a vallást és magyar nyelvet, be fog szüntettetni. A hatóságok közül némelyek önként bevették a rettenetes mérget. Tösgyökeres magyar helyeken német nyelven nyögtek a tanárok és a tanulók. Szoboszlai Pap István sürgeté a gymnasiumokat³⁾ a nyilvánosság megszerzésére, melyhez a német tannyelv elengedhetetlen föltételül volt tűzve. A kerületi közigazgatásban több helyen a világos önkény nyomai tünedeztek fel. Néhol tisztviselők állítottak elő, nem a gyülekezeti választás útján, mely pedig már meg volt engedve, e az egyházakkal a kerületi és főiskolai pénztárak számadásai nem közöltettek.³⁾ „Már rég óta nem volt miért ott ülni a gyűléseken“, úgymond egy szózat ezen évekről. „A tanácskozás földszinti lelke szárazsáta, apasáta; legfőlebb panasz hallatszott az emberek szájából, de sohasem valami lényeges, hanem mellékes dolgok miatt.⁴⁾ Az egyház időszaki irodalmát egyetleneget szerény évkönyv⁵⁾ képviselé, mely azonban dacára, hogy a haza legkitűnőbb Íróinak műveit foglalta magában, nagyrészen a kiadó nyakán maradt.⁶⁾

A mint a terv leérkezett, mely mint életbevágó indítvány, minden egyes egyházzal közöltetett, egyszerre szokatlan figyelés és felvontság jelei lőnek észlelhetők az egyetemes egyházon. Sűrűn tartattak mindennemű gyűlések, a kerületek vezérférfiai érintkeztek egymással. Csakhamar egymásután néhány jeles egyházjog-

¹⁾ Az egyházközségi gyűlések ezentúl a lelkész elnöklete alatt szabadon tartathatnak, úgyszintén az egyházmegyeiek és kerületiek is, csakhogy e két utóbbi kir. biztos jelenlétében.

²⁾ Példa rá Szatmár-Németi. Sárosp. Füz. 1860. 307.

³⁾ Kecsk. Füz. 1858. 115.

⁴⁾ Sárosp. Füz. 1857. 475.

⁵⁾ Az 1855-ben megindult Prot. Naptár, szerkeszti Ballagi Mór.

⁶⁾ Hagenbach, A theolog. tudományok encyclop. Ford.. Révész. Pest. 1867. 17.1.

irodalmi mű jelenik meg.¹⁾ A kerületek egyhangú megállapodása a törvénytervre nézve az lett, hogy ők a felett tanácskozásba bocsátkozni illetéktelenek, miután az egyetemes egyház belalkotmányát csak a zsinat szervezheti. Ennek engedélyezését kérték tehát, mi célból Tiszántúl, Dunamellék és Dunántúl 1857-ben együttes küldöttséget Indítottak útra a Fölséghez.

Az egyszer megindult mozgalom azonban itt már nem állapodott meg. A dunamelléki kerület megbízásából Irinyi egy kitűnő művet irt a magyar prot. egyház történelmi jogairól, Debrecenben, Ő rá legtöbb szem nézett, a főiskolai alapítók elkezdtek visszavonni alapítványait a németesedésnek indult nyilvános gimnasiumtól, úgy hogy már 1857-ben pénztári hiányok mutatkoztak, s az egyházkerület ennél fogva is indítatva érzé magát azon elhátározásra, hogy intézetét az önkormányzat alapján újra szervezi, mit dacára a nagyvárad helytartóság kemény tilalmának, meg is tőn. S ezzel a legelső erős törést megtette a korlátlan hatalom parancsszaván.²⁾ Átalában Debrecen, a mint a kétes jelleműnek tartott Szoboszlai P. István meghalt, új arculatot öltött. Az egyházkerület élére a minden jezsuitaságtól ment Balogh Péter állott, s egypár ifjú nagy tehetség és kitűnő jellem (Révész Imre és Tisza Kálmán) kezdé naponként érvényesíteni magát.

Csakhamar az egyházi időszaki irodalom is eddig soha sem ismert új lendületet nyert. A kezdet érdeme itt a sárospatakiakat illeti, kik az 1857. év tavaszán egy prot. és tudományos folyóiratot indítottak meg, mely évenként tízszer jelent meg.³⁾ Következő évben Ballagi Mór pesti theologiai tanár a Prot. Egyh. és Isk. Lapot kezdte szerkeszteni, Debrecenben az „Egyházi könyvtár“ létesült, hogy a nép számára hozzon olvasmányokat, Fördös L. a Kecskeméti Közlönyt indítá meg a Papi Dolgozatok melléklete gyanánt.

¹⁾ Révész Imre, A prot. egyházalkotmány alapelvei, s Vélemény a magyar prot. egyházalkotmány főpontjai felett; majd Irinyi, Az 1796: 26. t. c. keletkezése, mely utóbbi német kiadásban is mindjárt megjelent.

²⁾ L. Az egyházkerület 1858. és 1859. gyűlései jegyzőkönyveit, s az azok kapcsában levő jogügyi okmányokat. 1859-ben kezdte nyomtatni a kerület a maga könyveit, melyeket minden irányban elterjesztett.

³⁾ Sárosp. Füzetek. Kiadják: Hegedűs L. és Szeremlei Gábor. Szerk. Erdélyi János, 1857—8. folyam.

E két utóbbi vállalat kellő pártolás hiányában csakhamar megszűnt, a többiek azonban fenmaradtak, s az egyház- és iskolaszervezési kérdés részletei, úgyszintén a történelmi theologia terén élénk eszmecserét indítottak, s főleg a Sárosp. Füz. a népiskolai szervezet tekintetében sok becses adalékot gyűjtött össze. Átalános volt a keresés azon üdítő szer után, mely a zsidbadozó tagokba új életerőt önthessen. E ponton ismét a Prot. Egyh. Lap halmozta rakásra a javaslatokat, melyekből természetesen egyelőre úgyszólván semmi sem valósult. Kítúnó állású hazafiak, mint b. Vay Miklós, Mikó Imre, Tisza Kálmán, Lónyay Menyhért és Teleki Sándor gr. buzogtak abban, hogy az elhidegült világi elemet a veszélyben forgó egyház javára megnyerjék;¹⁾ a lánglelkű Dunatiszai (Iryni József) éles szemrehányásokat tett általában a középosztálynak, az egyházi előjáróknak és tanároknak, kik az isten házát teljesen odahagyván, fegyelem alá vonandók lennének. „Az előjárói hivatal ilyenmű viselése“ úgymond, „annyi mint az egyháznak ellensége, megbuktatója, gyilkosa és nem kormányosa lenni ... A protestantismus büszkesége megvan bennetek ... Reszkesetek a felelősséget... Meggyalázzátok, és eláruljátok titeket keblén ápolt anyákat, meggyilkoljátok, és pedig oldalvást, orgyilkos módra, úgyszólván hátulról való megtámadással gyilkoljátok meg anyákat az egyházat, mélyre szájjal oly büszkék vagytok!“²⁾ A templomok ugyan nem teltek meg ilyen szózatok következtében, de a gyűlések legalább megnépesedtek, a kerületek zsinatai előmunkálatok gyűjtésében buzgólkodtak, tanítóképezdéket állítottak (Sárospatakon és Debrecenben) s a népiskoláknak szervezetét, mint láttuk, megállapították. Mindazáltal elpalástolhatatlan volt az öröklött féltékenység,³⁾ melylyel a lelkeszi és világi rend egymás iránt ez időben is viseltették s az ébredés, mely nem benső fejlődés eredménye volt, voltaképen új életelemet nem oltott az egyházba.

¹⁾ Ezen idő egyik szép jelensége Teleki S. gr. e tárgyban közzétett felhívása. Prot. Egyh. Lap. 1858. 617.

²⁾ A Prot. Egyh. s Isk. lap 1858. 1128. lap.

³⁾ A ref. papok különösen nem feledhették kormányzati régi befolyásukat, s a b.-kereszturi gyűlés óta betolakodott világiaknak több helyt (példa az Érmellék) még 1821-ben sem akartak tért nyitni a zöld asztalnál, s fájda-

Ily körülmények közt találta azt az 1859-ik év szeptember 1-je, midőn a Fölség nevében egy az összes minisztériumok aláírásával ellátott császári nyílt parancs (pátens) adatott ki „a két hitvallású evangélikus egyház belsejében, iskola- és oktatásügyeit és államjogi helyzetét illetőleg Magyar-, Horvát- és Tótországban, Szerbvajdaságban és Temesi bánóságban és a katonai határörvidéken“, melyben elő van adva, hogy miután a Fölség az 1791. budai és pesti zsinatoknak felső elhatározás végett felterjesztett kánonait s mint szintén a kerületeknek az 1856. törvénytervre vonatkozó nyilatkozatait tanácskozás alá vétette, hogy egyfelől a prot. egyháznak általános szerkezete legyen, s annak továbbfejlesztése a rendszerzendő zsinatok által lehetővé tétessék, másfelől pedig a legfőbb felügyeleti jog is határozottan körvonalaztassék, az 1791: 26. t. c. 4-ik §-sa foganatosítása tekintetéből megállapítja az egyházi kormány közegeit, a törvényhatósági fórumokat, melyek között legfőbb a még ezután szervezendő ev. egyházi főtörvényszék leendő, az evangélikus iskolák felügyeletét, mely szerint egyebek közt csak állami jóváhagyást nyert tankönyvek használhatók, a kerületek új felosztását, az egyházközségi, esperességi és kerületi gondnokok választását, az esetleg összehívandó convent és a hat évenként összeülő zsinat tartását, az elválasztott lelkészek, tanítók, gondnokok állami megerősítését, a kerületek állami segélydíjaztatását, és azt, hogy az egyházi rendtartás ideiglenes szabályozásával a vallás- és oktatásügyi miniszter van megbízva. Egyébiránt a forradalom óta az egyházra nézve kiadott megszorítások hatályon kívül helyeztetnek s az 1791: 26. és az 1844:3. t. c. érvénye biztosítatik. A nyílt parancsban említett megbízatásból folyólag másnap szept. 2-án Thun gróf által kiadott a miniszteri rendelet is, mely egy egész törvénytervet foglalt magában, az egyház minden ügyeire kiterjeszkedvén s láthatólag az 1856-ki munkálatot követvén.

lom, a patronusi üres címnél fogva fontoskodó, legtöbbször szívtelen és válságúnnyoló s a lelkész irányában fennhéjázó urak idők múltával sem tudtak ezen az irányukban meggyökerezett érzületen javítani. A szervezeti munkálkodásoknál felmerülő elnökség kérdése itt-ott újólag keserű vitákat és szemrehányásokat támasztott, melyek a pesti egyházi lap hasábjaira is csakhamar átsaptak.

Az egységes birodalom kedvéért mindent merészlő korlátlan államhatalom előtt hazai köz- és magánjogunk már régóta teljesen megdőlt, a katholicismus a concordatum által meghódolt: egy erőd volt még csak hátra a nagyobb társadalmi szövetségek terén, régóta körülzárva ugyan, de még folytonosan védve magát. Miután az önmegadásra vonatkozó felhívás és csábítgatás sikertelen maradt, most a megsemmisítő támadás intézettel felé. Ha ezen megrohanás mindjárt a forradalom leveretése után érte volna az egyházat, a közreműlet és csüggedés akkor kétségen kívül eredményre juttatta volna. Most azonban, midőn a támadók ereje és önbizalma a csak nemrég szenvedett olaszországi vereségek által megtöretett, midőn az alkotmányos Jogok ellen vitt ezen irtóharc-képtelensége és tarthatatlan volta mindinkább a köztudatba ment át, a legerőszakosabb ostromnak is meg kellé hiúsulnia!

A nyílt parancs-küzdelem nem maradt tisztán egyházi kérdés, érezte ezt a kormány, s eléggé elárulta a közönség is. A történeti, lelkiismereti és nemzeti jogok védekezése volt ez az erőszak ellen. Épen azért az egész ébredező magyar társadalom részt vett abban szívvel-lélekkel, s e támogatás adott rendkívüli erőt a protestantismusnak, mely még sohasem volt oly népszerű, mint ebben az időben.

A társadalom ezen rokonszenve és támogatása azonban csak akkor jött meg, midőn azt az egyház férfiai saját vallásos lelkierejük kimutatásával megérdemelték. Halhatatlan érdem illeti itt a tiszai ev. kerületet, melynek, férfiai (Máday, Zsedényi stb.) ez érdemben először szólaltak fel a késmárki gyűlésen, szept. 27-én,¹⁾ ezt követték okt. 5-én a dunántúli ev., október 8-án a tiszántúli ref. kerületek, mindnyájan feliratilag kérvén az uralkodótól a nyílt parancs visszavonását, a forradalom előtti egyházi jogviszonyok helyreállítását, s bizonyítván a nyílt parancsok a törvényességükkel összeférhetlenségét. Ekkor (okt. 8-án), hogy a további ellenkezéseket lehetetlenné tegye a kormány, a régi határu kerületek gyűléstartását eltiltotta, melyek azonban a tilalom dacára is megtartattak a dunántúli reformátusok által okt. 17-én, a tiszáninneniek által nov. 16-án, a dunamellékiek által dec. 12-én, a

¹⁾ Ennek folyama Prot. Egyh. Lap. 1859. 1083.

bányai evangélikusok által dec. 15-én, a tiszántúli reformátusok által 1860. jan. 11-én, mely utóbbi nagyszerűségben valamennyit felül múlta. Ugyanezen időtájban a mindkét vallású kerületek együttes küldöttséget intéztek Bécsbe, az uralkodó előtt személyesen esedezni az egyház jogaiért, azonban a kihallgatás megtagadtatott.¹⁾ A kormány jan. 10-ről nyílt parancs szerinti szervezkedésre közvetlenül magokat az egyes gyülekezeteket szólította fel.

E felszólításnak a reformált egyházaknál általában semmi sikere sem lett, sőt a közös veszély érzete növelte az *együvé* tartozás érzetét, s az itt-ott létezett egyenetlenséget is megszüntette, mire Kecskemét mutatott szép példát, kijelentvén, hogy a pesti főiskola miatt támadt keserőségeket felejteni kívánja és annak kedvéért saját theologiai intézetét beszünteti.²⁾ Az evangélikus egyház kebelében azonban a nyílt parancs szakadást hozott létre, a mennyiben több egyházmegyék szavazattöbbség útján elhatározták az újra szervezkedést a nyílt parancs értelmében, s két superintendens (pozsonyi és újverbászi) csakhamar megalakult. Mindkét párt irodalmi úton is mindent-elkövetett szándékainak kivételére, s az ily módon elért hatás, dacára a szigorú sajtóviszonyoknak, melyek a nyílt parancs elleni támadást itthon lehetetlenné tették: nem csekély volt.³⁾

Hogy mi volt a szakadás indoka: mindkét fél különbözőleg adja elő. A schismatikusok azt állították, hogy az anyaegyház benső tehetetlensége miatt képtelenné vált jó rend létesítésére, benne a vallástalanság és istentelenség, fejcinél a szentháromságtagadás és a kálvinizmus harapódzott el. Az önkormányzathoz hű maradt rész visszautasítván a vádakát, azt monda, hogy: a szakadások főnökeit saját absolutismushoz szító politikai érzületek

¹⁾ A küldöttség eljárásáról Prot. Egyh. Lap. 1860. 127.

²⁾ Kecsk. Közl. 116.

³⁾ Az önkormányzat további fentartásáért első sorban a Ballagi Mór Prot. Lapja, az átalakulásért az „Evang. Wochenblatt“ küzdöttek, egypár német nyelvű röpirat, mely külföldön látott világot, az önkormányzati párt diadalát nem kevésbé mozdította elő, a mennyiben egyházjogi helyzetünket felvilágosítja, s a külföldi jogtudósok részéről eleintén magasztalásokkal elhalmozott nyílt parancsot valódi értékében tüntet fel.

és egyéni érdekek vonzotta a nyílt parancs zászlója alá. Vallástnlanságot vetni oly férfiakra szemére, kiknek emelkedett gondolkodásuk és feddhetetlen életök köztudomású volt, s kikiről épen akkor írták a lapok, hogy midőn az uralkodó által ki nem hallgattatva reménytelenül oszlottak szét Bécsben, érzelmeik meghatottságának rögtönzött együttes imádkozásban adtak hangokat s mindenesetre helytelenség volt; a sokaság vallásos érzületét tekintve pedig, az önkormányzathoz hű maradt rész mit sem engedett a tőle elváltaknak. Tény azonban az, hogy az evangélikusok némely fejeinek az unióhoz való vonzódása okot adhatott a félreértésekre; tény az is, hogy az ország azon vidéke, melyen az elszakadtak főkerülete alakult, már évtizedek óta nemzetiségi és politikai separatistikus izgatásoknak volt színtere, s ennek ugyanazok voltak ismeretes vezetői, kik az egyházi elszakadásoknak, t. i. Hurbán és Hodzsa panslav felkelő csapatvezérek a forradalom idejében.

Az elszakadtak egy része 1860. május 15-ike után, midőn az uralkodó kimondá, hogy a nyílt parancsszerű átalakulást többé erőszakolni nem kívánja, visszatért ugyan az ősi alkotmány határai közé, a másik rész azonban megmaradt a felvett új formában s Kuzmányi Károly bécsi theologiai tanár személyében superintendens, Francisti tót lapszerkesztő s volt Bach-hivatalnok személyében pedig felügyelőt választott magának. Az ideiglenes államkormány mindenkép kegyelte a merőben hatósága alatt álló új-evangélikusokat, s nehezeére esett, midőn H o d z s á t, ki erkölcsi botrányokat követett el, hivatalától karhatalommal meg kellé fosztania. Végre az alkotmányos kormány létrejövén, 1867. május 15-én Eötvös miniszter rábirta a Fölséget a nyílt parancs és a hozzátartozó miniszteri rendelet hatályon kívül helyezésére, midőn is a régi jogviszonyokhoz való visszatérés az elszakadtaknak kötelességökké tétetvén, az egyesülés és testvéri kibékülés a főnőkök közt megtörtént (1867. szept. 26.) s a pozsonyi kerület, melynek superintendense időközben meghalt, megszűnt létezni.¹

A nyílt parancs elleni küzdelem, habár sikerét a korlátlan hatalom pénzügyi és hadügyi romlásának s a nemzeti közhangulat

¹) Prot. Egyh. Lap. 1867. 1288.

általi támogatásának nagyrészen köszönhető, örökre nevezetes bizonyosága marad a magyar protestáns egyház vallás-erkölcsei erejének. Az ínséggel küzdő protestáns papság valóban tiszteletre méltóvá tette magát, hogy ellenállva a pénz és a hatalom csáb-
 Ígerteinek, melyek a nyílt parancsból felé szóltak, továbbra is a szegénységet és az alázas helyzetet választá. Az általános meghunyászkodás és képmutatás ezen idejében a jogok ezen harca a kegyes szív bátorságát és állhatatosságát tükrözé vissza, melynek látványától egyszerre ezrek és milliók nyertek ismét új lelket és reménységet, úgyhogy igazság szerint történt, midőn az alkotmányos és nemzetiségi vágyak látható rokonszenvvel fordultak a protestánsok hősi elszántsága felé, mert amazok is ebből merítettek magoknak táplálékot. Az 1859. és 1860-ik évek tüntetései a fennálló erőszakos és annál fogva erkölcstelen rendszer ellen a száz meg száz Kazinczy- és Széchenyi-ünnepelemek mind bizonyos vallásos és imaszerű jelleget nyertek. A veszedelem és a szabadulás csillámló reménye egyidőre istenfélökké tette az embereket, s viszont a nemzeti érzelmeket átvitte az egyház terére annyira, hogy volt rá példa, hogy a halotti szónokot hazafias célzataiért hangos „éljen“-ekkel üdvözölte a gyászoló gyülekezet.¹⁾

Az 1860—61. alkotmányos időszak a polgári és politikai élet tág mezejét nyitotta meg azon nemzeti jogérzet előtt, mely a nyílt parancsféle küzdelem idején egyedül az egyházi ügyek körül nyilatkozhatott. Az egyházi kérdés ismét háttérbe szorult, s leginkább annyiban foglalkodtatá az elméket, a mennyiben a jogok ápolására és fejlesztésére itt is tér nyílt. A képviseleti rendszer, melynek foganatosítását a tiszántúli egyházkerület már a nyílt parancs kiadatása előtt néhány hóval elrendelé, mind ezen kerületben, mind egyebütt érvényesülni kezdett, Erdélyt kivéve, hol az e nembeli tervezetések legkésőbb (1868-ban) indultak meg. Némely hatóságok egyébaránt (Szentés, Tata, belsősomogyi ref. egyházmegye stb.) életboléptették azt mindjárt 1859 elején, a nélkül, hogy a kerületek utasítására váraoztak volna. A solti egyházmegye (Szász Károly) a már évtizedekkel előbb vitatott egyházi tisztújítás eszméjét érvényesíté, s ajánlá a többi ref. hatóságoknak is.

¹⁾ Prot. Egyh. és Isk. Lap. 1660. 1456.

Tiszántúl a lelkészválasztási népjogokat szélesbítették. Egyáltalában célul tűzött az önkormányzati jogokból minél többet bízni közvetlen a nép kezére, habár az e bizalomra egyelőre kevésé mutatta magát méltónak. Az újonnan szervezett presbyteriumok általában nem feleltek meg a vérmes reményeknek. A beállott alkotmányos időszak tetemesen nevelte az alantas közegek függetlenségi érzetét, s utat nyitott sok helyt a rövidlátás, szűkeblűség és a rakoncátlankodásra. Néhol az egyházak a lelkészek és tanítók fizetését akarták leszállítani, a lelkészi földek utáni adó fizetését számtalan helyen megtagadták, itt-ott egész egyházmegyék szegültek ellene a kerületnek! A tanügy pedig egyszerre sokat súlyedtt szabaddá lett kezeinkben. Az elemi osztályokba való eljárás hanyagabbá lón., vasárnapi iskoláink általában megszűntek, a népiskolai szervezet jobbára a papíron maradt, gymnasiumi oktatásügyünk zavarba jutott. Azon felhangzó szózatot, mely követelte, hogy „állítsuk helyre iskoláinkat!“ sokan úgy értették, hogy az osztályok számát megszorították, a tanárokét pedig leszállították. Az 1860. szept. 20. egyetemes rof. tanári tanácskozmány az 1848. előtti példa szerint 6-ra tette a gymnasiumi osztályok számát, melyek fölibe egy 3 éves bölcsészeti folyamat tervezett. Habár tantervét a kerületek küldöttsége nem találta követhetőnek, mindamelltt általános lett a törekvés 15—16 éves ifjainkat „bölcsészekül“ nevelni. Midőn pedig e „bölcsészeti tanfolyamot“ is az érettségi vizsga által ketté metszeni kellett: megtörtént mindaz, a mi e pálya kerekedségének megrontására s a bölcsészet felőli legfelületesebb fogalmak terjesztésére szükséges volt. Tiszántúl, mely e ballépésre a maga 1859. szerveze által példát mutatott, 1869-ben (elvileg) visszatért a 8 éves tanfolyamu gymnasium eszméjére, melytől Tiszáninnen el sem is távozott.

Egyáltalában a múltak remniscentiaiból kevés épületet nyertünk. Míg az újabb viszonyokból néha azt is elvetettük, a mi jó kínálkozott!): az alatt az örökös jogfejtegetés mellett kötelessé-

*) Egy példa erre a következő: a helytartótanács 1863-ban megrendeli, hogy az elemi iskolai tanítók hátralékait a polgári tisztviselők a községi pótdadókkal együtt hajtsák be. Az egyházmegye pedig, mely maga nem bir semmit tenni a tandíjhátralékokkal, tiltakozik a felsőbb intézkedés ellen, mintán nem a főtisztletül e kerülettől származott. Frot. Egyh. L. 1863.1141.

geinket elhanyagoltuk. Volt valami léhaság e jogokhoz való ragaszkodásban is, a mennyiben csakhamar kitént, hogy azok, kik ugyancsak sokat adnak arra, hogy e jogokat bírják, legkevesebbet tesznek azok lelkiismeretes gyakorlásáért. Az 1856-ik évi törvényterv kiadatása után is tapasztaltatott, hogy mily mulékony az a „buzgóság“, mely a külső szorongatások ellenhatásaként keletkezik. Már 1858 és 59-ben megújult a panasz „a néptelen, pár óránál tovább nem tartó e. megyei gyűlések“ ellen, s egyik kitűnőségünk feddő szavakra volt kénytelen fakadni az elharapódzott tespedés felett. „Közügyeink körül az érdekeltség, kivált világiakban, igen silányul fejlődik. Nézzük csak esperességi s kerületi gyűléseinket, az egy néhány buzgón s jelesekén kívül vajmi ritkán találunk azokban egy-kettőt világi uraink közül.“¹⁾ Míg a képviseleti rendszer életbe nem lépett, sokan ennek hiányát tartották minden baj forrásának, s azt hitték, hogy tökéletesebb képviselet mellett megjö majd a tökéletesebb részvét is. Azonban e várakozás is hiú volt. Hogy az 1867 alkotmányos korszak az egyházi tanácstermeket megüresíté, s a nép kebelében sok helyen zavart és ziláltságot idézett elő: az akkori politikai izgatottságnál fogva még menthető; hanem az egyházi közönyösség túlélté az alkotmányos időt, jelentvén, hogy magában a lélek tehetetlenségében van a baj. „Nincs szomorúbb dolog“ úgymond egyik oszlopemberünk az ideiglenesség alatt „mint a mi mostani egyházi gyűléseink felett szemlét tartani. Ott hol azelőtt az értelmes hívek százanként jelentek meg, most alig látunk 5—10-et. S kik azok? Rendesen csak a tisztviselők.“²⁾ A legkifejlettebb népképviselet alig volt egyéb üres jogfentartásnál és elásott kincsnél. Az egyháznak, mint valás-erkölcsi társulatnak eszméje elhomályosult, vagy sohasem is élt a lelkekben. Az egyházi öntudatból egyáltalában hiányzott a ténylegesség, a lelki erőnek a szív életében és a tettekben való megmutatása. A protestálás és a negatio képezé uralkodó természetét, s e mellett bizonyos lágymelegség, mely sem jóra, sem rosszra nem mutatott különösebb fogékonyságot.

Mindjárt 1860-ban egyetlen vallásos néplapunknak, a „Házi Kincstárinak előbbi kétezer előfizetője 600-ra szállott alá, a Prot.

¹⁾ Zabari Szontagh La. Prot.Egyh. Lap. 1859. 712.

²⁾ Prot. Egyh. és lek. Lap. 1864. 292.

Egyh. Lap kimúláshoz volt közel, úgy hogy fenmaradása mellett politikai lapok útján lehetett agitálni, a Sárospataki Füzeteket 60 előfizetővel tengették derék kiadói, az Isk. Lap másodszor megbukott. Ugyanazon időben, midőn egyházi jogainkért az élet- és halál kérdést állítottuk fel, t. i. 1860-ban, annyira megapadtak az egyházak bevételei, hogy a dunántúli ev. kerület záros halár-időt, a dunamelléki ref. kerület pedig utazó küldöttségeket kényszerült a hátralékok fizetése végett rendelni,¹⁾ míg egyházaink fényes fogadtatásokat rendeztek s bandériumokat állítottak a kör-újtjokat tevő superintendenseknek és felügyelőknek, az alatt az iskolai segélypénztár hátralékai ezerekre rúgtak;²⁾ s míg a kerületek jogakadémiák állítgatására költsékeznék, az alatt a magyar királyi egyetem tanárainak panasza bejárja az országot és Bécset, a hazai protestáns gymnasiumokból kilépő ifjak hiányos képzettsége felől.³⁾ A nyílt parancsban megígért államsegélyért, mely annyi tüntetéssel utasított vissza (1862-ben, dacára az ev. kerületek tilalmainak) már egymásután kezdenek folyamodni az egyházak, melyeknek kérvényeit nemsokára a superintendensek is széltire alájegyezni kezdték.

E keserű tapasztalatok nyilván mutatták, hogy a jogérzet egyoldalú ápolása még teljességgel nem jelenti az egyház felvirágzását, s hogy valamit tenni kell azon sivárság enyhítésére, mely az egyház bensejét ismét eltölté. Azon vastag önzés, mely az anyagiak tekintetében a nép lelkén erőt vett, s melynek indokait fennebb fejtegettük, elfogta mintegy az egyháztól a földet, a melyen megállhasson, s a levegőt, melyet belélegzhessen. Itt bizonyult a legnagyobb mérvben, hogy a szegénység és a vallás-erkölcsi erő hiánya mily mérvben hatnak kölcsönösen egymásra!

Ha ezt az állapotot egyszóval kellene jellemeznünk, azt mondhatnók, hogy a szeretet lelke hiányzott az egyházból.

Azon egyház, mely 1857-ben 2.816,445, 1870-ben 3.144,571 lelket számlált, itt-ott gyülekezeteket zárt kebelében, melyek a vagyoni teljes tönkrejutás szélén állottak, s évtizedek

¹⁾ Prot. Egyh. Lap. 1860. 1170, 1179.

²⁾ Ugyanezen időben (1862) a máramaros-szigethi iskola pénztáránál a hátraléki követelés 8786 fitra emelkedik! Prot. Egyh. L. 1864. 602.

³⁾ Prot. Egyh. Lap. 1863. 1606. és 1865. 764.

óta összedugott kézzel nézte el mint semmisülnek meg számos egyházközsegei a magokra hagyatás miatt.¹⁾

Elődeink, kivéve azon egyházakat, melyekre az erdélyi fejedelmek gondoskodása egy vagy más részben kiterjedt, a prot. egyházközsegeket állandó jövedelmi alappal nem látták el. A földesúr törvény értelmében köteles volt a lelkésznek és tanítónak némi földbirtokot adni, de e tekintetben is a lehető legnagyobb szűkkeblőség uralkodott. Már Mélius Péter keservesen panaszkodik a világ nagyjai és az uralkodók ellen, kik fosványosságok miatt „a Krisztus tisztességére gondot nem viselnek“. Hasonlót mondhatunk rólok és a birtokosságról későbbi idöket s a legutóbbi évtizedeket tekintve is. A logelő-elkülönítésok alkalmával részint idevonatkozó törvény nem léte, részint a késöbbinek hiányossága miatt', a vallás-erkölcsi és köznevelési célokra rendszeresen alig jutott valami, az 1848-ki rendezések alkalmával pedig semmi som, azon oknál fogva, mert akkor a közszükségek fedezését mindenki az államtól várta. A hol több lelkészek és számos iskolák voltak, s a felosztandó terület mértföldre terjedt ki, az egyház és iskola szemét kitörölték egy lelkész és egy tanító számára kimért fokvőséggel, miután a törvény betűje többet nem parancsolt. H-M.-Vásárhelyen, mely 13 □ mértföldön nyúlik el, a legelői illetőségéből egy tanítóra eső részt adtak iskolai célokra.²⁾ Debrecen roppant területéből csak 1857-ben kapott az egyház 150 hold fekvőséget először, Csorba polgármester korlátlan befolyása következtében.³⁾ Falusi községekben egyáltalában semmi rendszeresített jövedelme sem volt, s nincs legtöbb helyt ma sem az egyházaknak, az egyházi adót hírből sem ismeri a nép, elégnék tartván ha a papbért és a tanítóbért fizeti. Az egyházmegyei és egyházkerületi kiadásokat

¹⁾ Az erdélyi ref. kerületben a déézi e. megyében 1754-ben 56 anya-egyház állott fenn, mindenütt templommal, papi és tanítói lakokkal; 1863-ban már csak 22! Ugyanezen évben s kerületben volt 6 olyan egyház, melyben mind a birtok, mind a lelkek elpusztultak; melyben birtok volt, de lélek nem, szintén 6; rendszeresen leányosított egyház 27.

²⁾ E szűkkeblőséget 1861-ben azzal tette jóvá a város, hogy négy gymnasiumi tanár folytonos fizetését magára vállalta.

³⁾ Szűcs, Sz. k. Debrecen története III. 1086. Mintegy 10 évvel késöbb a város ezer hold földet adott ingyen iskolázási alapra.

ily körülmények közt leginkább a perselypénz fedezte.¹⁾ A lelkész és a tanító szűken mért földjének jövedelmén kívül merőben azon cselédszerű conventiora volt utalva, melyet neki az egyes hívek tartoztak beszo­lgáltatni, s mely pénzből és terményből állott. Mindkettő felszámálhatlan keserűségnek és megsirathatatlan rosznak lőn forrásává! A pénzt a hívek hajdan ezüstben fizették, később a váltópénz hozatván be, nagyon sok helyen 2 %-el kisebb értékre szállították le. A kerületek megparancsolták az ezüstérték visszaállítását (Dunamellék 1835), számos gyülekezet azonban kijelentette, hogy inkább papot sem tart többé! A forradalom után a termékek és iparcikkek, valamint a munka ára emelkedvén, a régi illetmények pedig változatlanul maradván, az egyházi tisztviselők nyomora még inkább súlyosbult. Ennek enyhítésére a kerületek a stóladíjt pengőre kezdték változtatni, vagy egyébként emelni,²⁾ néhol pedig a lelkészi pénzfizetéseknek eredeti ezüstlábra visszahelyezése iránt hoztak újabb határozatokat.³⁾ Az ebből származó súrlódások méginkább növelték azt az elidegenedést és kölcsönös elkésere­dést, melynek a termékekkel fizetés kiapadhatatlan forrása volt. A lelkész gyakran úgy találta, hogy a neki szánt termék sem mennyiségileg,⁴⁾ sem, a mi gyakoribb volt, minőségileg nem ütötte

¹⁾ Hogy mily gyenge ez az alap, annak bizonyására szolgáljanak a következő adatok: Midőn 1823-ban a convent megállapodása folytán az egyh. megyei közigazgatási szükségek fedezésére évenként 4-szer kitétetni rendeltettek a perselyek, több egyház remonstrált az új teher ellen. A dunamelléki kerület házipénztárának perselyeit az egyházak előljáróságai több helyt sokáig ki sem merték tenni, mert a nép nagy ellenszenvet tanúsított irányában. Egy 4 — 5 ezer népességű egyházban az évi összes perselyadakozás értéke volt 1845-ben 23, 1851-ben 11, 1858-ban 45, 1861-ben 48, 1867-ben 82 o. é. fit. Egy másik 25-80 ezer népességű gyülekezetben 184⁶/₇-ben 40, 185¹/₂-ben 89, 185⁷/₈-ban 38, 186⁶/₇-ben 60, 186⁶/₇-ben 41 o. é. fit. Ide nem számítva azon forgalomból kiment pénz és rézdarabokat, melyek a perselyben szintén talál­ tának. Az előbbi egyházban az e nembeli több év óta felszaporodott gyűj­temény 1833-ban eladatott 8 fit 24 kron v. p.!

²⁾ Dunántúli evangélikusok 1857-ben, a tiszántúli és tiszáninneni refor­mátusok 1859-ben.

³⁾ A dunamelléki és dunántúli ref. kerületek 1860-ban.

⁴⁾ Tudok rá példát, hogy az egyház vekáját néhol titkon kisebbre vet­tek. Tiszántúl kerületileg kellett elrendelni a mértékek hitelesítését (1832) s egyes megyékben rendeletet kiadni, hogy a mértékek a lelkészlakon álljanak.

meg a jogos kívánalmakat, hogy a búza szeméttel, a bor vízzel összekeverve és megrontva adatik be. Néhol az illetékek baromszám szerint számítottak, s a hívek, midőn a fizetés ideje közelgett, eladták barmaikat. A hol a hívek kézi munkát teljesítettek, ez pontatlanul és lelkiismeretlenül ment: a szántás karcolás volt, a takarás, gyűjtés, szénahordás, időn túl, vagy idő előtt, néhol épen vasárnap délutánokon, a közvállalosság botrányára. Néhol a hívek számának fogyása vagy növése következtében fizetési aránytalanságok állottak elő; kisebb helyeken a lakosság áttéréssel fenyegetődött ha öt utolsó véka gabnájától is megfosztja a pap vagy a tanító. Az éhes belső ember azonban sok helyen kényszerült exequatni a koldus híveket. Hogy a termények beszolgáltatása körül elharapódzott visszaéléseknek eleje vétessék, a század első tizedeiben azok pénzértékre változtattak át, mely művelet idővel, midőn a termékek ára emelkedett, teljesen megrontotta a hivatal jövedelmét.¹⁾ Azonban még hagyján, ha az illetékek bármikép is, de idejében megfizettek volna. Azonban e tekintetben országosan elharapódzott hanyagság mutatkozott, még pedig legrégebb idők óta folytonosan!³⁾ Az egyházi hatóságok az évi hátralékok behajtását elrendelték ugyan, de e rendeletet nem volt kinek foganatosítani.

Innét érthető azon szorultság, mely, miután rajta az egyház benső ereje segíteni képtelen volt, mindenfelé kapkodott segedelemért, úgy hogy már az ötvenes évek kormánya alatt legjobbjaink köréből az a rettentő vallomás tétetett, hogy „Áldozatkészségünk kimerült, már nem lehet többé!“ jöjjön segítségünkre az állam, mert különben mindenestől elpusztulunk.³⁾ Ez azonban túlzott félelem volt.

Ha igen sok helyen rosszul állottak is az ügyek, de a nép nagyrésze természeténél fogva sokkal vallásosabb és jobb erkölcsű

¹⁾ A d—i papnak péld. régi 200 kőből búzája helyett járt 1857-ben 252 o. é. frtja, mely az akkori 7 frtos életár mellett 36 kőből búzát képviselt. A h—i lelkészek egy-egy szekér széna helyett ma is 1 frt 57 krral kárpóttatnak. Hogy ily képtelenségeknek eleje vétessék, újabban kerületileg határozottatott, hogy a termékek váltságdíja 5 évenként újra állapítandó meg.

²⁾ Ahány egyház jegyzőkönyvébe bepillantottam, e bajt mindenütt megtaláltam.

³⁾ Baksay Dán. Sárosp. Füz. 1857. 203.

volt, hogysem egyházát fenn ne tudta volna tartani, melynek intézményeihez őszintén ragaszkodék. Ide járult még az, hogy újabban az egyházak anyagi ügyei jobb rendbe térni kezdtek. A kerületek a biztosítás kötelezettségét kimondván az egyházakra, sőt e végett társulatilag is szövetkezvén¹⁾ a tűz általi tetemesebb kárvallásnak elejét vették. A legelő-elkülönítések és tagosítások következtében az egyházi tisztviselők igen sok helyen nevezetes fizetés szaporodáshoz jutottak, s takarékmagtárak szervezése által az egyházak még több helyen nem megvetendő jövedelmi forrásra tettek szert.

Egyáltalában úgy látszott, hogy ez utóbbi állapotnak orvos-szerét az egyetemes egyház lassanként felismerni kezdte az öntevékenységben és a munkás szeretet fejlesztésében.

S ez az a pont, melynél az utolsó évtizedben határozott javulást tudunk felmutatni.

E tekintetben az érdem legnagyobb része a pesti egyházi férfiakat illeti, kik előtt az ottani skót missió által kifejtett tevékenység is példaadólag lebeghetett. Székács József pesti ev. lelkész az 1857-ik évi Prot. Naptárban híva fel különösen a hazai közönség figyelmét a vígkedvű adakozás ügyére, s a dologgal mindjárt kísérletet is tett, a bázeli térítő-egylet számára kérvén segélyt. A felhívás eredménye az egész hazából 10 frt 33 p. kr. lett. Az ezután megindult Prot. Lapnak Ballagi Mór egyik feladatául tűzé ki ezen elhanyagolt mező művelését, s ő maga, azonkívül hogy különböző emberbaráti és egyház-iskolái célokra a lapban folyvást gyűjti az adakozásokat²⁾ mindjárt eleintén egy prot. országos házipénztár alapítását indítványozá³⁾ „szegény iskolák és egyházak“ segélyezése végett. Az eszme általános érde-

¹⁾ A tiszántúli kerület 1865-ben Lónyay Menyhért javaslata szerint a tömeges biztosítás eszméjét karolván fel, ez által a szokottnál alacsonyabb díjak fizetése mellett még bizonyos évi osztalékot is szerzett magának. Tiszáninnen hasonlóképp áll a dolog.

²⁾ A szerkesztői évi számadások eredménye ez: 1860-ban (jul.—dec.) 1120; 1861-ben 3560; 1862-ben 2500, a következő években sorszerint 1430, 1950, 1280, 1110, 170, 2150, 1880,- 2040, 1020 frt Összesen 1860-1871-ig 20,160 frt (az aranyat 5 frtba véve).

³⁾ Prot. Egy. Lap. 1858. 105.

kétséget költött, habár az elmék nem tudtak összeegyeztetni azon kérdés felett: önkéntesen adakozzanak-e a pénztárba, vagy kiadvás szerint, s az utóbbi esetben: lélekszám, holdak vagy közadók után-e? Azon év nyarán ifj. Vay Miklós b. példájára megkezdődtek és nagy lelkesedéssel folytak az e célú adakozások, bár Tisza Kálmán kinyilatkoztatta, hogy ezen egész eljárást nem helyesítheti, mert „az adakozások modorát meghatározni a zsinat kizárólagos joga és kötelessége.“¹⁾ Dunamellék az „Egyetemes egyházi pénztár“ tervét elkészítvén, 1861-ben indítványképen áttette a többi kerületekhez, majd ezután sikert nem remélvén, következő év őszén elhatározta, hogy a házipénztárt maga felállítja.

1863-ban Tiszáninnen, valamint Dunántúl is szervezek kerületi segélypénztárait, Tiszántúl egyetemeset állít fel ugyanazon év tavaszán Tisza Kálmán indítványára.²⁾ Az evangélikus kerületek e dolgot közösen fogták, s 1860-ban szegény egyházak és iskolák segélyezésére Székács fáradhatatlan buzgósa folytán „Ev. egyetemes egyházi gyámintézetet“³⁾ alapítottak, a külön tanodái pénztárak ezen intézeten kívül is fennmaradván. 1859-ben kezdeményezése folytán az „Ágost, és h. h. országos árva-ápoló egyesület“ alapja vettetik meg Pesten.⁴⁾ Török Pál 1860-ban a Ráday-féle könyvtárnak a pesti prot. főtanoda számára megvásárolhatása végett kért segélyt, mely célra 1861. októberig 15,000 firt gyűlt össze. A máramaros-szigethi iskola javára 1859—1863-ig, leginkább a tiszántúli kerületből 5000 firt gyűlt össze, míg a forradalom előtt egy egész egyházmegyéből összejött segély oly kevés volt, hogy néha az elküldési postadíjat sem érte fel. Egyéb főiskoláink érdekében, mint fentebb láttuk, mindjárt 1850 után megindultak az újabb alapítványozások, Pápa, Eperjes, Pest és Debrecen költsé-

¹⁾ Prot. Egyh. Lap. 1868 1001.

²⁾ Magyar ref. segélyegylet név alatt, mely 1868 óta évenként 2000 fitra oszt ki.

³⁾ E célra már 1847-ben megkezdődtek az adakozások, melyek 1858-ig 761 fitra szaporodtak, 1870-ben már 12,882 firt osztatott ki könyöradományképen.

⁴⁾ Bevételei 1859-től fogva az évek következtében szerint ezek voltak: 4093, 4730, 5344, 5805, 5301, 7779, 8173, 8005, 10,470, 15,698 firt (1868-ban)! Évek óta ezen intézet élén is Ballagi Mór áll.

ges építkezéseket tettek¹⁾ s a tanárok számát és fizetését emelték. Révész Imre 1858-ban a moldva-oláhországi missio ügyében hívá fel a közfigyelmet, s példája után e célra is megindultak az adakozások, úgy hogy 1861-ben C e l d é r Márton vándorlelkész megkezdheté ott működését.²⁾ A diasporában élő bánági és arad-megyei híveket Hajnal Ábel esperes látogatja 1864 óta, s számukra lelkészi állomásokat szervez. A dunamelléki kerület a szlavóniai magyar reformátusokról;³⁾ a dunántúli evang. kerület és a somogyi evang. egyházmegye szlavóniai hitsorsosairól gondoskodik.⁴⁾

Hogy a társadalom alsó osztályánál az adakozási hajlam ma nagyobb lenne, mint ezelőtt évtizedekkel: teljességgel nem lehet állítani, sőt számos helyen az ellenkező áll, hol azon kegyeleti és „isten dicsőségére“ szánt adakozások is kidivatoztak, melyek valamikor szokásban lehettek. Hanem az is kétségbevonhatatlan, hogy ma ezen az úton olyanok adják vallásosságuknak hathatós jelét, kiktől ilyesmit ezelőtt kevésbé tapasztaltunk.

Végig tekintve azon nagyon hiányos névsoron, a melyet e tekintetben összeállítani hatalmamban állott,⁵⁾ lehetetlen egy egész

¹⁾ Eperjes 1859-ig itthon 80,000 frtot gyűjtött. Debrecennek a fedeleztetés pár évvel később ugyanennyibe került, az épület négyszegre kiegészítésének, — melyet főleg a halhatatlan emlékü Balogh Péter sürgetett, — költsége 1869-ben 169,000 frtra tétetett

²⁾ A Prot. Egyh. L. hasábjain 1861-ben több mint 1600; 1862-ben ugyanennyi; 1863-ban több mint 1200 frt gyűlt e célra. 1865 óta a vezetők egyenetlenkedései miatt a magyar közönség pártfogása elfordult az üggyől. Résztint ezen erőből, részint az angol térítő egyletekből imaház és iskola épült Pites-ten, Galacon, Ploesten, Szászku-ton, Kalaráson és Brailán.

³⁾ Prot. Egyh. Lap. 1867. 58. és 667.

⁴⁾ U. o. 879. és 1868. 1091.

⁵⁾ Itt csak azok említetnek, melyek a Prot Egy. Lap 14 éves folyamában feltalálhatok voltak s adományaik 1000 o. é. frtra mennek vagy azt túlhaladják.

Aldoboly község 1000 frt sz.-györgyi iskolára.

Alsó Zsigmondné 900 hold föld s két ház egy-egy évi jövedelmét erdélyi több egyháznak és iskolának és a kolozsvári múzeumnak.

Arenstein József s neje 1000 frt a pápai ref. tanítóképezdének.

Bakó Andrásné 2000 frt n.-várad ref. iskolának.

Baldácsi Antal báró évi 630 frt a pesti prot: főiskolának, 1000 frt a dunamelléki r. k. lelkészi és tanítói gyámintézetnek, 1000 frt a komáromi egyházmegyei lelkészi intézetnek.

osztály élénk részvétét és nemeslelkűségét észre nem venni ezekből az adományozásokból. S ez oly kedvező fordulat, melynek

Balassa Antal mintegy 100—120,000 frtnyi fekvőség a pesti ref. gymnasiumnak, és mintegy 50—60,000 frtnyi fekvőség a pápai főiskolának.

Bánfi Pálné Borbély Anna 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Báron Benedek 12,000 frt brassóvidéki hét faluban lakó magy. evangélikusoknak.

Bató István és neje 4558 frt a miskolci ref. egyház harangjára, 26C0 frt ref. úr-asztal készletre és a ref. gymnasiumnak.

Békés város 660 hold föld ref. egyházi és nevelési célokra.

Belevári Ferenc 10,000 frt a csurgói tápintézetre.

Blankenstein Gy. 1050 frt a n.-várad ref. templomra.

Bodrogi Gy.-né sz-udvarhelyi 1. iskolát, és 4200 frt a baconi 1. iskolára.

Boda Pál 5000 frt nemes-ladányi ev. egyháznak.

B.-Csaba 40,000 frt nevelési célokra.

Csetnek város 10,000 frt az evang. és kath. egyházak számára.

Csontos Lajos 150 holdnyi fekvőséget a pesti ref. főiskolának.

Debrecen város 1000 hold földet az elemi iskoláknak, 150 hold földet a debreceni ref. egyháznak, 180,000 frt szegényápolására.

Derecske város 4205 frt a ref. gymnasium számára.

Dessewffy Trajtlér Kata fekvőséget a szentiványi ev. egyháznak.

Dénes Ferenc 1000 frt és évi 40 mérő búza a vérteszaljai egyh.-megy. lelkészi gyámoldának.

Dobsina város 84,000 frt ev. reáliskolára.

Dorottya főhercegnő a budai ev. özv. papnéknak 4000 frt.

Dudok József egy házat és 800 frt miskolci ref. 1. iskolára.

Egresi Lajos kapitány 1100 frt a mondri, miszlaki és pozsonyi ref. és evang. egyházaknak.

Ferenc József király ö fels. mint szőlőbirtokos 1000 frt a tolcsvai ref. egyháznak.

Fogarasi János 8000 frt a barsmárki, szikszói és sárospataki iskolák számára.

Gál Istvánné Kovács Mária 1300 frt különböző egyházi célokra.

Gózon Kálmán 24,000 frt a kiskunhalasi főgymnasiumnak.

Gyürki Pálné Vay Erzsébet 1000 frt a szigeti gymnasiumnak, és 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Háber egy emeletes házat a hátszegi ref. egyháznak.

Halász László 3000 frt gyönki gymnasiumnak.

Hunfalvy Pál és neje 2000 frt a pesti ev. -gyámintézetnek.

Huszár Kálmán 20,000 frt a pápai főiskolának.

Jakabfalvai András egy könyvtárt a miskolci ref. gymnasiumnak.

áldó hatása nem sokáig maradhat követés nélkül a nép alsó rétegében sem.

- Jenei Sándor mintegy 2150 frt a kecskeméti főiskolának.
 Juhász János 1000 frt abádi egyház harangjára.
 Káldi Miklós 13.500 frt a váci ev. egyháznak, T.-Szelének 5000 frt.
 Kanyó Mihály 600 arany és,6000 frt a debreceni főiskolára.
 Kazioci János 3976 frt a bánóci ref. templomra.
 Kern Zsoszána 6000 frt a sopronyi ev. főtanodának.
 Kecskemét város 60 hold föld a ref. egyháznak.
 Kis József 1000 frt etyeki ref. egyháznak.
 Konkolyi Lászlóné 1000 frt pápai gymnasimnak.
 Korén Pál 100 köből bznát a pitvárosi ev. templomnak.
 Kovács Istvánné 1600 frt lacházai ref. egyháznak.
 Kovács Sebestyén Endre 1200 frt drégelpalánki egyh.-megy. tanító-
 képezdének.
 Kovásznai Kovács Lőrinc 1100 frt szathmári 1. iskolára.
 Kun Bertalanné Lacai Sz. Susána 1500 frt iskolai célokra.
 Kun Gothard gr. 9000 frt szászvárosi algymnasimnak és ref. egyhá-
 zaknak
 Kunszentmiklós közbirtokossága évi 2400 frittal gymnasium fenntar-
 tásához.
 Kurc Ferenc földet és pénzt és házat a bölcseki egyháznak.
 Liedemann Róza 1000 frt az ev. gyámintézetnek.
 Lónyai Menyhért 1000 frt a szerémségi missióra.
 Lónyai Menyhért pénzügyminiszter előterjesztésére a király 8147 frt
 ára faanyagot a mar.-szigeti lyceumnak.
 Madarász testv. 2200 frt a pécsi ev. templomra.
 Madarász f. ifj. 2000 frt a pécsi ev. templomra.
 Madas Károly 1000 frt a pesti prot. főiskola könyvtár épületére.
 Martini Alina 20,000 frt a pozsonyi ev. lyceumnak.
 Mezőtúr alsó része 5000 frt iskolai célokra.
 Mikó Imre gr. 4000 frt a kolozsvári ref. főiskolára.
 Nádas 2000 frt a pécsi ev. templomra.
 Nagy József 81,000 frt a losonci ref. iskolának s az ottani lelkészözve-
 gyek nyugdíjazására, debreceni collegiumnak 10,000 frt, 9240 frt a pacsért
 ref. egyháznak.
 Nagy Ignác 4000 frt a tolcsvai ref. templomra.
 Ny aradi János 300 frt jövedelmező föld a csurgói ref. algymnasiumnak,
 20,000 a csurgói iskolának.
 Nyíregyháza város 100,000 frt a nyíregyházi ev. algymnasiumnak, 2100
 frt eperjesi collegiumnak.
 Pálfi János 1800 frt a pozsonyi ev. egyház és lyceumnak.

Az egyházak buzgósága tetemes mérvben nyilatkozott új építmények létrehozatalában s a régiek átalakítása vagy kijavítá-

Pálóci Horváth Mária 10,000 frt a sárospataki főiskolára, 1800 frt pesti protest. főiskola könyvtár épületére. Később 1867-ben mintegy egy millió firtnyi érték különböző egyház-iskolai célokra.

Pataki János és neje 1000 frt a sárospataki főiskolának..

Peja Magdolna 1800 firtos házat a pesti prot. árvaháznak

Prónay Gábor b. 1000 frt a rozsnói főiskolára, 13,000 frt ácsai templomra, 4000 frt e. e gyám intézetre.

Podmanicki-Beleznay-osalád 16,000 frt a selmeci főtanodának.

Podmanicki László b. egy templomot és iskolát épített és a tanítónak évi 60 frt, 10 kila rozs, 4 öl fa alapít, és 10 hold földet ajándékozott a dengelegi ev. egyháznak.

Pulszky Ferenc és Ákos 1250 frt és évi 550 frt, 12 kila búzát, 60 ÖL fát örök időkre Széchenyi ref. egyháznak és 1000 frt az eperjesi collegiumnak.

Gr. Ráday-család 10,000 frt könyveket a pesti prot. főiskolának.

Radó János és neje 1000 frt a kacsanyi ev. templomra.

Ragáli Károlyné Kubinyi H. 1000 frt a sárospataki tápintézetre.

Rajner György 10,000 frt a kézsmárki lyceumnak

Gr. Rhédey János 130,000 frt iskolai célokra.

Rédei László fekvőség a debreceni és sárospataki főiskolának.

Ruprecht János gyermekei 11,350 frt sopronyi ev. egyház iskoláknak.

Szabó Pál 3100 frt és 500 db. könyv a siteri egyház és iskolának.

Szentiványi Bogmér Vince 6000 kötetnyi könyvtár a. pesti ev. gymnasiumnak.

Szepesi Péter 1000 frt a sárospataki főiskolának.

Szontágh 2000 frt a pécsi ev templomra.

Szűcs Lajos és neje 1260 frt pesti prot. főiskolának.

Sárközi Gedeonné 1152 frt buzai ref. egyháznak.

Schiller Ernesztine 1000 frt pesti ev. tót egyháznak.

Sipos Mihályné 5000 frt a kecskeméti főiskolának.

Schöeller Sándor és Pál 1000 frt a lévai ev. paplakra.

Staffenberger Alajos és Luiza 2000 frt a pesti ref. papnővédenek.

Stozz József 1000 frt a csurgói gymnasiumnak.

Stolcz János 1000 frt a csurgói algymsiumnak.

Tatrangei Sándor és neje 4500 frt, ház és 70 köbnyi földet az uzoni ref. iskolának.

Teleki Gyula gróf 2000 frt a pápai jogacademiának.

Teleki Sándor gróf 1575 frt domestikára, 900 frt a szerémségi missióra.

Teleki Domokos gróf 5000 frt a vásárhelyi főiskolának.

Tisza László 1550 frt a kézdi-orbai iskolai célokra.

Trangusz testvérek 135,000 frt az iglói gymnasiumnak.

sában. Csak maga a Prot. Lap 124 egészen újból előállított vagy tetemes költséggel átalakított templom és torony építtetését jegezte fel.¹⁾

T. Se. Miklós 1000 frt a ref. tanulók tandíja pótlására.

Újházi József és neje. pap és iskolák 80 hold föld s évi 1200 frt örök időre szóló járadék a lendaméri ev. egyháznak.

B. Vay Miklós id. és neje 2000 frt a sárospataki főiskolának.

Vájna László 1000 frt a zágoni ref. iskolának.

Vörös Luiza, Cs. Tóth Sándorné 8242 frt a győri ev. egyháznak.

Zágon község 20,000 frt a ref. iskolának.

Zichy Henrik gróf 1000 frt a mosonmegyei ev. iskoláknak.

Zsedényi Ede 1000 frt a tiszai kerületi nyugdíj-intézetnek, 550 frt az ev. gymnasiumoknak, 2000 frt a nyíregyházi ev. képezdének, 1100 frt a népiskola, tanító és tanulóknak, 1000 frt a miskolczi. ev. toronyra, 2500 frt a tiszai kerület ev. egyházaknak és tanítóknak, 100 frt a k. k. gymnasiumoknak, 1000 frt az eperjesi collegiumnak, 2000 frt a n.-rőcei tót gymnasiumnak.

Zsoldos Imre 1100 frt az egri ref. egyháznak.

Zsoldos Sándor 1000 frt és két darab szőlőt a hevesi ref. egyháznak.

¹⁾ Azon egyházak névsora, hol templom és torony építtetés történt, a következők: Ácsa ev., Abrudbánya, Arad ev., Alsó-Nána r., Alsó-Ság ev., Alsó-Siménfalva r.

Babarc r., Bicske r., Banóc r., Barabás r., Berzété r., Betzdorf r., Bodola r., Butyin ev.

Cegléd.

Csabdi, Csákvár ev., Csaltó r., Csúza r.

Daróc r., Dengeleg ev., D.-Pataj, Diószeg r.

Ercsi.

Farmos ev., Felsőlövő ev.

Galambok ev., Gesztely r., Gödöllő r., Gömör Panyit ev.

Győr ev.

Heréd ev., Hidvég r.

Ireg r., Irsa, r.

Jabakfalva ev., Jánosháza ev., Jászberény r.

Karcag r., Kecskemét r., Kecs r., K.-Nyék r., Köröshegy, Köbölkút r., Kiszács ev., Krizba ev., Kis-Sz.-Miklós r., Kisasszond r., Kórógy r., Kócs r.

Losonc ev. és r. Liszó ev., Lovász Patona ev.

Maros-Vásárhely ev., Madaras r., Marócsa r., Maroshida ev., Medarcs ev., Ménfő ev., Mérge ev., Miszla ev., Miskolcz r. és ev.

Nágocs r., N.-Décs ev., Nyír r.

Path ev., Patró ev., Pákozdi ev., Pest ev. és r. német, Pécel r.

Retz r., Réthe r., Répce-Lakcsány ev.

Szász ev., Szolnok r., Szend ev., Szemeria r., Szentmihály u., Szeghalom r., Szerdahely, Szepetnek ev., Szeszta r.

Ugyancsak a tettekben nyilatkozó buzgóság jellemzésére megemlítjük, hogy a Prot. Lap újabbi folyamában 104 iskolának találtak feljegyezve új épületekkel való ellátását s 90 helyről jegyeztünk össze tudósítást új lelkészlakok állításáról¹⁾ noha köz-tudomáson van, hogy ezen építkezések egy részében külföldi hit-rokonaink segítségével is élünk.²⁾

Az alatt míg a legfőbb erkölcsi törvény, a szeretet, ily mérvben érvényesíté magát egyházi életünkben, a vallásos öntudat ébredésének és fejlődésének jelei is mind nagyobb számmal mutatkoznak; s a mint a közszellem e tárgy felett sajtó útján is nyilvánulni kezdett s irodalmunkban magának saját közegeket talált: megkezdődött az a feletti nyomozódás, hogy miféle szelleméleti irányzatnak lehet tulajdonítani a vallás-erkölcsiség és egyháziasság nagymérvű elhanyaglását, s miképen lehetne ezen segíteni?

Ezzel meg volt nyitva a különböző theologiai felfogások előtt 8 a biblia- és hittudományi eszméknek egyszerre

Sár-Sz -Miklós ev., S.-Kaza r., Stóla ev., Sopron ev.

Takó (Somogy.) r., Tája r., Teleki r., Torvaj, Tök r., Tószeg r., Tolesva r., Tót-Keresztur r., Tót-Földvár ev., T.-Ujlak r.

Újvidék r.

Vadna r., Vác r., Valk r., Vörösmart r.

Zukmantel ev.

Zsidd ev.

¹⁾ Nálunk az egyházi statistika nem léte miatt, eféle adatok hiányosságuknál fogva, a mellett, hogy összeszedésök igen sok időt kivan, utoljára is csak igen tökéletlen képét adják a dolgok állásának. Egyáltalában a magyar prot. egyház megbecsülhetné már magát annyira, hogy egyetemlegesen intézkednék a statistikai adatok gyűjtése és további egyöntetű jegyzése érdeké ben. Mert most teljes sötétség és zürzavar uralkodik, úgy hogy magok a kerületek sem tudják mi van és mi nincs az egyes egyházakban. Ha máskép nem történhetnék, a névsorokat kellene egyenlő rovatok szerint készíteni, melyek kiterjeszkednének a templomokra és tanszobákra, a házaspárok, az elváltak, a törvénytelen születtek és az úrvacsorával élők, az áttértek számára, az egyházközségek vagyoni állására, a lelkési és tanítói fizetések pénzértékére, az egyházi adóra és kegyadományokra, az elhunyt tisztviselőkre, valamint sok egyéb más dolgokra is. önismeret nélkül kevésre boldogulunk.

²⁾ Csak maga a Gusztáv Adolf-egylet fenállásától kezdve 1870-ig mintegy 5—6 száz ezer forintot küldözött be már hozzánk. Ezenkívül tetemes mérvű adományokat nyertünk Angolországból és Hollandiából.

oly élénk harca keletkezett, minőhöz foghatót a magyar prot. egyház a reformáció százada óta nem látott.

Már említők, hogy nálunk a protestantizmus a forradalom előtt a legszabadabb eszmék előtt tárt kaput. Irodalmi képviselője a rationalizmusnak, ki azt a theológiában rendszeres mű által képviselte volna, nem volt ugyan, s a hivatalosan uralkodó egyházi cenzúra miatt nem is lehetett, de a titkos hívek annál nagyobb számmal valának. Dacára, hogy a Metternich-féle kormány sokáig elzárva tartotta utazó papnövendékeink előtt a külföldet, nehogy onnét ártalmas felvilágosodást hordjanak haza: mindazáltal, sőt csak azért is leginkább ennek kápráztató fényére maradtak csüggesztve az igehirdetők szemei, annyival inkább, mert a confessionalizmus hívei, a szomszéd Németországban, mint a katholicizmus kenyerespajtásai voltak ismeretesek, a mi nálunk gyűlöletes volt. A régi „Prot. Egyházi és Isk. Lap“ is ezen irányról volt ismeretes, habár annak ismeretes felületességét szerencsésen kerülte, s a pietizmus iránt is inkább rokon- mint ellenszenvet tanúsított. Fáy András fejtegette a reformáció folytonosságának elvét, s a hitvallások kijavítása szükségességét.¹⁾ Somossy (S.-Patak) és Aranyi (Debrecen) hittanárok a Kant szelleméből merítő theológiának voltak elkésett epigonjai, kik a hivatalos rendszabályok által megkötözve, következetesen semmiféle elvet sem vihettek keresztül, s épen e miatt, hogy t. i. a tanszékeken az egyháznak, nem pedig az alanyi meggyőződésnek tolmácsaiként ültek, minden hűségese szolgálataik mellett sem tudtak őszinte lelkesedést támasztani tudományuk és a hit iránt. Erdélyben az orthodoxia még kevésbé volt iskolailag elszíntelenítve, hol Antal a 16-ik század theológiáját reprodukálta volt, mindazáltal a rationalizmus a század eleje óta ott is nagy tért foglalt el.²⁾ Szabadabb kifejezést nyertek az észszerűségi nézőtők az egyházi beszédekben, melyek a nélkül, hogy a sarkalatos dogmákat nyíltan megtámadták volna: a csodaszerűség elmagyarázásától, élettelen okoskodásoktól, a száraz moralizálásról, olykor a vizenyős érzelműségtől nyertek határozott jellomot. Az espereseknek tisztokben állott a fiatal papok beszédeit átvizsgálni, s Tiszántúl a század eleje táján néhány hivatalnokot

¹⁾ Óramutató.

²⁾ Salamon Józ. Prot. Egyh. L. 1855: 865.

a helvét hitvallástól eltérés miatt felfüggesztettek,¹⁾ másutt is próbáltak koronként hasonló rendszabályokhoz nyúlni, (Márton és Papp István) azok ellen, kik a confessiók csalhatatlanságában nem bíztak, azonban szigorral és rendszabályokkal a később általanossá vált irányzaton változtatni, s a symbolicus könyvek tekintélyét a lelkekben helyreállítani nem lehetett. „A métej annyira elborította az egyházat, hogy sokan talán szégyennek tartották volna annak zászlója alá nem állani.“²⁾

A közrémület, melyet a nemzeti katastróf okozott, a supranaturalisták malmára hajtá a vizet. Némelyek az egész szerencsétlenségért hajlandók voltak a rationalistákat tenni felelőssé, az eláradt egyháziatlanságért pedig egyenesen őket vádolák. A halhatlan zsarnokság, melyet a kormány minden irányban gyakorolt³⁾ a szabad vallási meggyőződés embereire is természetesen súlyosan nehezült; mit némely igazhitűek nem csekély elégtétel gyanánt tartottak s elveik győzelmére magyaráztak. E felületen vigasztalannál komolyabb volt a szemrehányás, melyet az a nép bibliai hitének megrendüléseért, vallásosságának és erkölcsének megapadásáért az ellenpártiaknak tettek. Hogy a belbuzgóság oda van, úgy mondának, annak oka a liberál eszmék terjedése, mert e miatt nem hiszi a nép többé a Krisztusban való megigazolást, a szent irat ihletését, s oka még az egyesítési törekvés⁴⁾

¹⁾ Sas János diószegi lelkészt 1799-ben és Ország Pál szathmári egyház megyei tanítót 1821-ben.

²⁾ Első Prot. Egyh. Lap. 1858: 48. v. ö. 1866. 465.

³⁾ Egyebek közt eltiltá a kormány Simon „keresztyén vallás tantételekben és biblia mondatokban“ című művét, rational s iránya miatt.

⁴⁾ A két prot. felekezet egyesítésének eszméje 1841 óta sokakat foglalkodtatott nálunk, s elismeréssel emeljük ki, hogy az evangélikusok által nagyobb előszeretettel ápoltatott, mint reformátusoknál. Azonban épen e miatt is ott a külön nemzetiségű hívek közt sokféle félreértések és izgatásuk anyagául szolgált. Egyébiránt a nézetek e tárgyban kezdet óta nem voltak kellően tisztázva. Így péld. Székács „dogmatikus, symbolikus és confessionalis uniót nem akart, ellenben igen sokan ilyet akartak. A forradalom utáni közös lejtűtatás ismét felköltötte némelyekben az egyesítés vágyát, s ezen úgy bőkeblű barátja és országos indítványozója Zay Károly gróf még egyszer fölemelte szavát ezen érdekből (Prot. Egyh. és Isk. Lap 1865: 1506) fejtegetvén, hogy ó mind a tanra, mind az anyagi kérdésekre nézve mily kivihetőnek tartja az egyesülést. Sokan osztották a gróf nézeteit, mások azonban mutatták a nehézsége-

is, melyet a két protestáns egyház közt némelyek sürgettek¹.)

A szabadabb irány hívei pedig a vallásosság hanyatlásáért az orthodoxiának tettek; szemrehányásokat, mely magával a természeti és az ész törvényekkel minduntalan ellenkezésbe jövő hit-rendszerével s azon alapuló kultusával a mai kor fiát elidegeníti ti magától, mely a vallásban olyan hitcikkre fekteti a fősúlyt, melyek egy embert sem tettek jobbá és kegyesebbé, s mely a maga türelmetlen természeténél fogva elvadítja az egyháztól mindazokat, kik képmutatók lenni nem akarnak.

A kölcsönös szemrehányások azon közös alapból indulnak ki, a melyen föltételezik egyfelől, hogy merőben az egyéni természettől függ egyik vagy másik irányzat követése, másfelől, hogy a vallásosság vagy vallástalanság ezen irányzatok bármelyikével az okozat és ok viszonyában áll. Ezen föltétel azonban hibás.

Kétségen kívül igaz, hogy a vallásos hit napjainkban nem az a mi hajdan volt, nem is az a minék lennie kellene, hanem ami lehet. Ha a legközönségesebb emberek nyilatkozatait ellessük az egyház sarkalatos tanai felől, ép oly kevéssé fog az megfelelni a 16-ite század tantételeinek, mint a 19-ikéinek. Ha a személyos élő istenbe vetett hitet és az erkölcsi főparancsokat leszámítjuk: azontúl merő zavar és homályosság áll előttünk, miből az igazhitűség ép úgy kimagyarázhatja a maga előnyét, mint a szabad irány. A nép a felekezeti váltanoknak mégcsak sejtelmével sem bírván, kultusában látja megszemélyesítve egész vallását, s minden vallássá lesz előtte, a mi annak keretébe beilleszthető, első rendben pedig maga a keret. Mindenesetre olyan a hittan, a minő a nép művelődési fokozatának megfelel. A bárdolatlan oláh még őszintén hisz az ördögben, ki őt nyavalyákkal gyötri, a magyarfaj tekintetben már eretnek, habár a kísértetlátástól még szintén nem tudott megszabadulni; a napszámos református asszony még jó lelkiismerettel böjtöl, a mit a szélesebb látkörű gazdaember már

ket, melyek a hittani alapelvek, a rítus, a szervezet, az át alá nos jellem és nemzetiség különbsége miatt felmerülnek, s melyek miatt csupán a felekezet közti ügyek elintézésére javasoltak egy közös hatóságot.

¹) Mockovcsák. Hitéletünk hiányai.

nem cselekszik; a falusi földműves még imádkoztat esőért, szárazságért, a szerint amint gazdálkodása kívánja, de a vásárookra járó iparos már egészen a természet urára bízta ezt a dolgot; a szegény vak asszony örül, ha az úrvacsorai kenyérből egy kis morzsalékot elrejthet betegsége esetére, a művelt delnő az egész szertartásban egyáltalában semmi vonzót nem lát, s ha teheti inkább misére megy, hol szép éneket hall; kegyes öregjeink, kiket semmi időjárás fel nem tartóztathat a templomba menetelben, a legszentebb hittal várják szószerint a dicsőség hervadhatatlan koronáját, mely homlokukra fog tétetni, de a kántor, ki előttök énekel, már másképp képzei az egek dicsőségét, és így tovább. Nevetéses dolog hinni, hogy valamely nép, mely tudatlanságában megmarad, normális viszonyok közt vallásán változtasson. A mi a nép meggyőződésében és előítéletében gyökerezik, ki nem irtható onnét, még akkor sem, ha az mint alárendelt értékű dolog a vallással teljességgel nem érintkezik, mint ezt a számnélküli babonák példája mutatja, melyek ellen hasztalan minden előterjesztés és minden példaadás. Midőn pedig valami a legszentebbel áll közeli vonatkozásban: a megváltoztatásnak kísérlete több kárt okozna mint hasznot, azonfelül, hogy teljesen sikertelen maradna. Ha a nép értelme sötét, ha esze fejletlen, ha ismeretei pangásban vannak, sohasem juthat el a tökéletesebb vallásra. — „Az olyan ország“ úgymond az emberi nem természetének egyik kitűnő bűvárja „mely régi tudatlanságát folytatja, mindig régi vallása mellett marad. A nagyon tudatlan nép épen tudatlanságánál fogva fog olyan valláshoz vonzódni, mely tele van csodával, mely számtalan istenekről beszél, s mindent ami előfordul, ezen istenek közvetlen beavatkozásának ró fel. Viszont olyan nép, melyet tudomány a tények helyesebb megítélésére képesít, s mely a kételkedés nehéz feladatát megszokta, kevésbé csodás és kevésbé felőtllő vallást fog követni, olyat, mely hiszékenységet nem veszti annyira igénybe.“¹⁾ A vallásosság abban az értelemben, melyben mi vesszük, valamint az erkölcs is független ezen különböző fokozatú hitnézetektől. Az istennek tetsző élet és kegyesség a szabaddabb hittani meggyőzések mellett szintűgy lehetséges, amint a

¹⁾ Buckle, Geschichte der Civilisation. Leipzig, 1864. I. I. 219.

legkifogástalanabb igazhitőség sem óv meg szörnyű gonoszságok elkövetésétől; ami azt mutatja, hogy a vallás dogmai oldala nem tartozik annak lényegéhez. Hazánkban a negyvenes évek racionalismusa a millió jobbágyok szolgátságát megszüntetvén s a felekezetek jogegyenlőségét kimondván — nagyobb vallásosságnak és jobb erkölcsnek adta bizonyosságát, mint az erényes igazhitőség, mely a népek elnyomásával és a különhitűek üldözésével szépen megbarátkozott. Gondoljunk Servet és Dávid Ferenc történetére, Debrecen város végzésére, melyben a ref. vallást elhagyók halállal fenyegettetnek, azon embertelenségekre, melyekkel a protestáns orthodoxia, a hol virágzik, ma is körül veszi magát (Meklenburg, Skotia¹), Svédország), s akkor be kell vallanunk, hogy a hitnézetek melletti nagybuzgóság, erőszakos természeténél fogvsi, végképen gyanússá tette magát. Azon hit, mely oly kérdésekben, melyek felett az emberiség felekezetekre szakadt, kizárólagos csalahatatlanságot követel magának s a másként hívőket kölcsönösen kiátkozza, nem a valódi igazság kifejezése többé, melyre a vallásnak törekednie kell, hanem a szenvedély szava, mely önmagát állítja fel törvényül. Történelmi igazság, hogy a spanyol inquisitorok legnagyobb része a legfeddhetetlenebb életet folytatott, de vallás-erkölcsiség-e ez, mely isten nevében kikeresett kínok közt gyilkolt? kicsoda vethetne a jezsuiták szemére nyilvános eretnekiséget? de mit ér, ha ő mellett egyszersmint átkaivá válnak a családnak, a társadalomnak és az államnak? Nem kifogástalan volt-e Róma igazhitősége, s nem párosult-e ezzel a családi és állami élet legnagyobb elfajulása?

Egyáltalában az orthodoxiának, midőn a hitnézetek új alakzatai ellen neheztel, nincs igaza, nemcsak azért, mert az eszmék ezen fejlődése az általános műveltség terjedésének szükségképeni következménye, hanem azért sem, mert a szabadabb hittani irány is az őszinte vallásosság és erkölcsiség ápolását tűzte célul, az igazhitőséggel együtt küzd a közös feladat megfejtése útjában álló elemek ellen.

¹) Ami Scótiát látott theologusaink nem győzik eléggé magasztalni ezen ország hitbuzgóságát, de az angolok, kik az ottani életet még jobban ismerik, feljegyzik azon tudatlanságot és erkölcsi vadságot is, melyet maga körül terjeszt. Buckle, *Geschichte der Civilisation*. Leipzig II. 227 és II. 571.

Fegyvereik azonban egészen különbözők.

A mi a vallás-erkölcsiségnek legnagyobb akadályja, a lelki tehetségek alapszerkezete, az önzés és anyagiasság szertelen elterjedése: a szabadelvűség ez ellen a szellem fegyvereivel harczol, az igazhitűség pedig a tett fegyvereivel. A munka egészen hasonlít a nap és a szél eljárásához, midőn a felett versenyeztek, hogy a vándorló legénynyel melyik fogja letéetni köpönyegét. Az igazhitűség minduntalan erőszakot alkalmaz, s az eredmény az, hogy a legény csak annál inkább beleburkolódik köpenyébe. A türelmetlenség, melylyel a feladatot megoldani akarja, mindig rosszabbá teszi a helyzetet, mert ha az emberek szabadon nem nyilváníthatják gondolataikat, szokása válik nálok a képmutatás, az őszinteség az élet minden viszonyaiban eltűnik, s a család és hazugság oly erkölcsi felfordultságot idéz elő, melyben megutálhatja önmagát az emberiség.

Miután tehát a gyakorlati élet kimutatja, hogy a vallás-erkölcsiség mindkét hittani irány mellett virágozhatik, s hogy az orthodoxiát is leginkább türelmetlensége teszi rosszá: e körülmény elméleti és tudományos felvilágosítást kívánt tőlünk, ennél fogva rávezetett a hit sarkalatos tanainak s a vallás lényegének beható jellemzésére.

Ballagi Mór volt az első, ki őszinte és egyenes szót nyilvánított a hittani meggyőződések körül, s nálunk egyszer-mindenkorra véget vetett azon kínlódásnak, mely a vallási és egyházi működés főfeladatát az új bornak ó-tömlőbe való töltögetésében s a megbetegedett egyházi életnek külsőlegesen varázsszerek általi kuruzslásában keresgeté.

Miután Peti József, előbb kocskeméti, majd pesti tanár, a hittani fejlődés eddigi fokát tudományosari constatálta,¹⁾ Ballagi rámutatott azon szükségre, hogy a hit lényeges kérdéseit további komoly és szabad vizsgálat alá kell vennünk, különben a szellemi élet soha sem fog köztünk megújulni; s ezzel egyidejűleg „Krisztus feltámadása²⁾ felett érdekes vita kezdetett meg, mely csakhamar önálló irodalmi művekbe is átment,³⁾ majd ugyancsak ő

¹⁾ Kecsk. Közl. I., II. és III.

²⁾ Figyelő L. Feltámadás és spiritualismus, vagyis védelme a Jézus testi feltámadása igazságának. Kecskemét 1862. Ballagi. Tájékozás a theologia mezején. Pest, 1862. — File. A keresztyén hit védelme.

tanulmányainak folytonos sorozatát tette közzé a bibliai nyelvészet és ítéset, valamint Jézus élete köréből. Szeremlei Gábor már előbb közrebocsátá a maga „Vallástudományát“, mely legkitűnőbb rendszeres mű e szakban az utolsó félszázad alatt nálunk megjelentek között. Bauhofer, FaboA. és Révész Imre egyháztörténelemi művek közrebocsátásával világosíták meg múltunkat s terjeszték az egyház iránti érdekeltséget. Ez utóbbi, valamint Papp István, Herepei, Ince, Török Pál, Fördös, Szász Károly, Tompa, Dobos, Szoboszlai P. István, Heiszler stb. a gyakorlati lelkipásztorkodásra tartozó munkák készítésében és közrebocsátásában; Farkas, Kiss János, Heiszler, Zsarnay, Kolozs, Kun Bertalan stb., pedig theologiai kézikönyvek szerkesztése által gazdagították irodalmunkat; Révész Bálint, Dobos, Szász Károly stb., imakönyveket írtak. E serény munkálkodásban a „Sárospataki Füzetek“ és a „Prot. Egyh. Lap“¹⁾ részint az anyagok gyűjtése, részint a vezéreszmék fejtegetése, részint a gyakorlati élet ellenőrzése és irányzása tekintetéből buzgó részt vettek 8 egyszersmind az ítéset tisztét is teljesítették; ellenben a kerületekben mindaddig nem lehetett nagyobb érdeklődést költeni az egyházi élet irodalmi forrásának és eszközeinek hivatásszerű ápolására, minek kiáltó bizonyossága egyebek között botrányosan elavult és hibás bibliafordításunk és reformált énekes könyvünk ügye. ²⁾ Az utóbbi években Révész Imre alapított egy irodalmi vállalatot, „Magy. prot. Egyh. és Isk. Figyelmező“ név alatt, melyben az orthodoxia egész türelmetlenségével küzd a reformirány hívei ellen, míg viszont ezek a Kovács Albert szerkesztése alatti „Egyházi

¹⁾ E lapnak tudományos melléklete. A Prot. tudományos Szemle 1870 óta.

²⁾ Az énekeskönyv javításának szüksége nálunk már 1848 előtt irodalmilag elvult ismervé. A tiszáninneniek indítványára az 1867. convent is stirgeté azon ügy elintézését, mely csakhamar élénk részvétet költött. A reformhoz Ivánka Gr. zenetudományi (S. P. Füzetek 1858 és 1869), Erdélyi (u, o. 1864: 846) és többen becses költészeti ujj mutatásokat és adalékokat nyújtottak. A kerületek bizottságilag és egyházmegyeszerte tárgyaltatták is e kérdést, végre azonban elaludni hagyták, miben a pénzügyi féltékenységnek is nem kis része van. Az elnyomatás korszaka pedig, midőn több jeles költőnk élt, a ki ma már nincsen (Erdélyi, Tompa, Baksay D.), ily mű létrehozására különösen alkalmas lett volna!

Reform“-ban, „Erdélyi prot. Közlöny“-ben, valamint az erdélyi unitáriusok folyóiratában „A keresztyén Magvető“-ben nyertek újabb kitűnő szövetségéseket.

Vége azok, kik a protestantizmus egyetemesebb és mélyebb felfogását, a hittani eszméknek a lelkiismereti szabadság alapján Jézus szellemében való korszerű értését, s a vallásosság hamvadozó tüze felélesztését tűzték ki törekvésük céljául, hogy eszméiket a társadalom rétegeibe annál jobban átültethessék, s a szétágazó és ellenkező törekvéseken annál inkább diadalmaskodhassanak, „Protestáns egyet“ név alatt társulatilag szervezkedének.¹⁾

Ezen egyet egyik legszebb és legreményteljesebb gyümölcse azon vallási ébredésnek, melyet a magyar keresztyén egyház élete az utóbbi időben feltűntet.

¹⁾ A „Prot.-Egyl.“ törekvéseiben sok rokonságot mutat fel a németországi Protestanten-Verein-nal, melynek nevét is átvevé. E külföldi egyet, mindjárt létrejöttkor a legnagyobb rokonszenv jeleivel üdvözöltetett nálunk. Dobos és Ballagi beható fejtegetésekbe bocsátkoztak az eisenachi gyűlés felett, s kijelenték, hogy a vallásos eszmék harcát nekünk is meg kell küzdenünk (Prot. Egyh. Lap. 1865. évfolyam). Pár évvel később Kozma Ferenc ugyanezen egyetet ismertetvén, nyilvánosan kérdésbe tévé, hogy „vájjon a magyar protestantizmus érdekében nem volna-e korszerű és hasznos egy a helyi viszonyok és igényeknek megfelelő rokonegyet alapítása?“ (U. o. 1868: 1386). A kérdésre azonban semmi felelet nem érkezik, habár tudva volt, hogy a magyar protestantizmus szabad fejlődését nálunk a legtöbben örömmel üdvözlenék. így péld. a S. P. F. már régen kimondták, hogy „sohasem szabad az egyháznak híveit bármely ismeret vagy rendszerhez kötni, habár az azon korban legjobbnak, sőt egyedül jónak látszassék is, mert vallásunk alapelvei szerint is az ember folytonosan tökéletesedő lény levén, az egyházat, mely egy rendszer védelme alatt megcsontosult, ott hagyja, s a koreszmék rohanó áradata elsepri azon gátat, mely neki nem irányt adni, a vallás szellemében nemesíteni, hanem feltartóztatni törekszik. Ebből Önként következik, hogy az egyháznak sohasem szabad kárhoztatni híveit azért, mert azok a kor vagy nemzet gondolkodása szükségéi szerint gondolkodnak vagy cselekednek, hanem csak a mennyiben azon gondolkodás vagy cselekedet Krisztus vallásának parancsaitól eltérő, vagy azzal éppen ellenkező lenne.“ (Homokalföldi 1861. évfolyam 12.) Vége az 1870. év őszén Weber S. lelkész szólalt fel az erők egyesítése mellett, mi Kovács Albertet a szövetség létrehozására bírta, mely 1871. okt. 1-én tartá alakító közgyűlését Pesten. (Lásd A magy. Prot. egyh. évkönyve. Szerk. Kovács Albert. Pest, 1871.)

IV.

A javulás és hanyatlás okai. A lelkész.

Elevenen érzem, hogy az a kép, melyet a magyar nép vallás-erkölcsi s társadalmi életéről nyújtani törekedtem, távolról sem felel meg a kerekdedség és az érthetőség kellékeinek. Ennek oka azonban nem csupán tollam gyöngeségének róható fel, hanem azon nehézségeknek is, melyek a feladat természetéből kikerülhetlenül folynak.

A felvett két évtized az átalakulás kezdetét foglalja magában, midőn a régiek elmúltak, az újak pedig szülemelő félen vannak, határozottan kiformalódva és megállapodva úgy szólva nincs semmi; általános bomlás, új csoportulás, az intézők sürgése és forgása az, a mit látunk, s a miből lehetetlen határozott Ítéletet mondani a forrongás eredménye és a jövő felől.

Körültünk és bennünk rövid idő alatt minden megváltozott. Patriárkhális egyszerű életünk, üvegházilag ápolt szellemi erőnk, pusztá ellenkezéssé kényszeredett alkotmányosságunk, elszigeteltségünkben folyó mindenféle korlátoltságunk egyszerre a nyugati civilisatio leghatalmasabb fuvallatának lón kiteve. Régi intézményeink tarthatatlanok valának, Öröklött nézeteink üagy-részen hibásoknak bizonyultak, féltékenyen ápolt nemzeti becs-életünk megaláztatott, a polgári és politikai tekintetben fenállott sorompók ledőltek, a becs-és a bírvágy előtt határtalan tér nyílt, a javak és a jogok utáni kapkodás általánossá vált, a szíverét gyöngédebb virágai durván megtámadtattak, s anyagi és közgazdasági életünk új arculatot öltött. Az üzleti és vállalkozási szellem megélenkült, s nagyszerű műveket hozott létre, még pedig legnagyobb részben hitelműveletek alapján, miáltal a tőke élénkítő

és sarkaló hatása alá jutottunk, a kereskedés nagy lendületet vőn, a termelés növekedése, a közlekedési eszközök tökélyesbülése, a közbenső vámsorompók megszüntetése, az erők productivitása, a tőke gyorsabb mozgása, s hazánknak a nyugottal oly szoros kapcsolata állott be. „Magyarország“ úgymond egyik nemzet gazdánk „az utóbbi két évtized folyamában egy, még némileg középkorias és immobil gazdasággal bíró államból eleven, s szabadabb szervezetű modern statussá kezdett átalakulni, s így dacára az átalakulással s a modern államérettel egyáltalában szükségszerű kapcsolatban álló bajoknak, dacára az ország életére súlyosan nehezedett közjogi bonyodalmaknak, meg annak, hogy anyagi erőforrásaink kifejlesztésében nem tőle függő okok által is akadályoztatik, közgazdaságilag, bensőleg több irányban megerősödött, s okszerűbben kezdett szerveződni, másfelől szorosabb 8 szakadatlanabb összeköttetésbe hozatván a külfölddel, a magasabb iparműveltséggel bíró államok behatásai alá jutott, s egyáltalában önnön hivatásának helyesebb felfogására emelkedett.“¹⁾

Habár e társadalmi és vagyoni átalakulások az emberek figyelmét nagyobb mérvben kötik le e jelenvaló világ és ennek javai iránt, mint valaha, mind távolról sem mondhatók vallástalanoknak, sőt ellenkezőkép; mert midőn a haza mint egy család összeforr, hogy mindenkinek sorsa javuljon, hogy mindenkinek joga biztosíttassák, hogy a gyöngé és védtelen el ne tapodtassék: akkor tulajdonképen a testvéri közösség és egyetemlegesség, vagyis a vallás-erkölcsiség egyik törvénye valósul, oly nagy arányokban, minőről a régi világnak fogalma sem volt.

Nem mondhatjuk, hogy e két évtized az egyéni hitbuzgóságot vagy az erkölcsi meggyőződés erejét növelte volna, mely tekintetben népünk vérmérséklete és alaptermészete is bizonyos korlátokat állított fel, hanem igenis azt, hogy a legfőbb erények, mint az igazság és szeretet, ma a polgári, politikai és egyházi életben, a jogegyenlőség és a hűbéri viszonyok megszüntetése korában sokkal nagyobb mérvű alkalmazást találnak mint ezelőtt. A tagadás és erőszak ma nem lehet oly vakmerő, mint ezelőtt volt, az igazságot nem lehet oly durván sérteni mint egykor, a tehetetlenek

¹⁾ Kautz, Stat. Közl. VI. 250.

oltalmazása, a tehetségek emelkedése ma inkább van biztosítva mint hajdan.

S ez az első vallás-erkölcsi nyereség.

A második pedig ami ebből önként folyik; hogy t. i. miután a társadalom különböző osztályainak érdeke többé nem áll ellentétben egymással mint ez előtt, sőt miután az érdek tekintetében közösség és solidaritás fejlődött ki a különböző osztályok között: azon feszültségnek, mely a régi igazságtalan viszonyok alapján kifejtett, lassanként szűnnie kell; és szűnni is fog abban a mérvben a mily mérvben az alsó osztály ismereteinek bővülete folytán belátandja a maga felforgatási vágyainak igazságtalan és képtelen voltát, s tapasztalni fogja, hogy a mi közgazdasági viszonyaink között a jólét útjában, ha egyszer saját tehetetlenségét legyőzte, azontúl semmi sem áll!

A léleknek ezen önmaga feletti győzedelme, már nyilatkozott az egyházi téren, hol az emberek mindinkább meggyőződnek afelől, hogy saját erejük kifejtésétől függ boldogságuk; a kebel meggyőződésében van biztosság csupán, a régi hittörvények pedig ép oly képtelenek megnyugtatni a lelket, fentartani és felvirágoztatni isten gyülekezetét, amily tehetetlen minden külső törvény, mely a lelkiismereten uralkodni akarna, és a mily haszontalan minden várakozás, mely ily idegen beavatkozástól jót remélne. E meggyőződés nyilvánul a kegyesség azon műveiben, melyekről fentebb szó volt, s a lelkek azon törekvésében, mely a vallást a középkori sötétségnek, a betűknek és a lelketlen formaságoknak hatalmából visszaakarja hódítani ismét a szívnek és a jelenkornak.

A szellemiség ezen előlépéseit különösen két dolog jellemzi:

Az egyik, hogy az előhaladás mindenütt a reális érdekek felkarolásával van kapcsolatban. A kornak, melyben élünk, általános irányzata az anyagot meghódítani, s a kültermészetet oly mérvben tenni szolgájjává az emberiségnek, aminőben még soha sem volt. Semmi sem következetesebb mint mikor ez az irány a vallást és erkölcsiséget mindenekelőtt mint életet akarja testesíteni. Ma még a theologusok is sokkal nagyobb előszeretettel foglalkodnak a történelmi realitásokkal, mint bölcsészeti szemlélődéssel. A kijelentés dolgai mint tények vizsgálatnak mindenféle

előítélet vagy külső törvény mellőzésével, törvényül csupán az az igazság ismertetvén el, mely magából a tárgyból következik.

A másik jellemző ezen haladásban, hogy az bárhol jelentkezék, mindenütt az észszerűnek valóításában határozódik. Az ész, ez a próbakő, melyet korunk a legkülönfélébb létviszonyoknál alkalmazni törekszik. Midőn a társadalmi sorompókat elhordja, midőn a kiváltságokat eltörli, midőn a jogokat kiosztja, midőn minden erőt a maga helyén alkalmazni akar, midőn a tőke útját irányozza, s a munkatért újból rendezi, midőn ismereteket szerez, midőn a védtelennek pártjára kel, midőn az osztály gyűlölséget csillapítja, midőn saját érdekében társulatokba lép, midőn szenvedélyeit és önérzését fékezi, midőn lelkiismeretére hallgat és midőn a véghetlent keresi: az ember mindig és mindenütt ennek tanácsa után indul.

Ez a törekvés azonban, melyet ekép jellemzünk, a modern állam törekvése is, azon államé, melynek két legfőbb követelése a polgártársakhoz, hogy kiki a teljesen észszerűt törekedjék valóítani, s aztán mások céljait is azonkép tisztelje, mint a magáét; s innét van azon szoros összefüggés, melybe vallás-erkölcsi életünk, különösen az újabb állami viszonyokkal jutott.¹⁾ El kell ismernünk, hogy a hazafiúi érzet sók erénynek lett szülő okává; hogy az igazság és ker. szeretet elvét az állami törvényhozás valósította legnagyobb mérvben az 1848-ki és a későbbi törvényekben; el kell ismernünk azt, hogy a jótékonyt az állam gyakorolhatja legnagyobb mérvben, hogy a közgazdasági, társadalmi és nevelési viszonyok tekintetében övé az intéző szerep; hogy a szabadságra és kötelességre-szoktatásra nézve egy bölcs, igazságos és erélyes államhatalom igen sokat tehet; hogy a törvények lelkiismeretes végrehajtása és a közrend szigorú fenntartása által ritkulnak a gonosz tettek, erősülnek a vallási és erkölcsi fogalmak; s hogy annál fogva a vallási és erkölcsi javulás tetemes mérvben állami intézkedések következménye gyanánt tekintendő, s hogy van valami természetes abban, midőn a polgártársak nagy sokasága, a tovább fejlesztést, mint sok egyébben, ebben is az államhatalomtól

¹⁾ V. ö. Mohl. Az államtudományok encyclopaediája. Ford. Löw Tóbiás. Pest, 1871. 331.

várja, s a mutatkozó hanyatlásért az államot, annak intézményeit és vezetőit teszi felelőssé. S csakugyan végig tekintve a társadalmi és erkölcsi hanyatlás jelenségein, ezen oldalról is egy pillanatra szembetűnik e felfogás helyes volta. Említettük, hogy a vagyoni fogalmak összezavarodását mily mérvben idézték elő a hűbéri viszonyok, a communisticus forrongások előtt mint nyitott tág kaput az 1848/9. években a közrend laza fentartása, hogy a korlátlan uralom erkölcstelenségei mint lőnek terjesztőivé a köz corruptionnak, hogy az elszegényedést mily mérvben idézte elő az adónak folytonos emelése akkor, midőn a munkaképesség és productivitás nem emeltetett, kifejtettük, hogy a kath. főpapság erkölcsi süllyedésében mint játszotta maga a kormány a kísértő szerepet, s hogy a prot. egyház kebelében elharapódzott szabadságot és hitetlen felvilágosodást mily mérvben tápláltak az 1848 előtti jobbagyi és politikai viszonyok; s mind ez eléggé mutatja, hogy az állami és politikai viszonyok sok kóryanagot raktak le és tápláltak a vallás-erkölcsiség kebelében.

Különösen áll ez nálunk, hol a politikai kérdések iránt egész a betegségig kifejlődött érdeklődés uralkodik, hol újabban minden ember annyit beszél és okoskodik az állami ügyekről, mintha csak azok ellenőrzését és tanulmányozását tűzte volna élete feladatául. Itt az állami viszonyok és politikai párt hullámai a nemzet egész életét elfoglalják, átcsapván oly térre is, hol teljesen illetéktelenek. Nálunk, hol az iskolás gyermekek Deák- és Tiszapártra oszlanak; hol az alsó osztály nem ismer el törvénynek valamit csak azért, mert neki nem tetszik, s hazafiságnak tekinti a fináncot megugratni; hol minden kormány változásnál rendszeren egy pár ezer ember szükségesnek tartja meghazudtolni azt, amit az előtt szentnek kiabált; hol az iparos odahagyja műhelyét s éhezni kényszeríti magát és családját, csak hogy az ország dolga felőle eldöntetlen ne maradjon; hol vidéken majdnem minden kereskedő boltnak és korcsmának politikai színezete is van; hol a papválasztó hívek a jobb- és baloldal szerint csoportosulnak, s mindenik saját pártjabeli lelkészt keres; hol van jobb- és baloldali cigánybanda, mint volt hajdan református és pópista ködmön; hol egy választási szónoklatot mindenki örömeztőbb meghallgat mint egy prediciót, s hol mindenféle gyűlés, elkezdve a super-

intentionális gyűléstől le az országos dalárgyűlésig, a politikai demonstrációnak küzdterévé válik; hol a közhivatalnokban nem a szakértelmet és becsületességet, hanem a politikai hitvallást nézik, s hol a vőlegényben a leendő házastársi tulajdonok közt a kifogástalan politikai érzületet is megnézik; hol a politizálási szédelés elragadt még az asszonyokra is, kik a vidéki választásoknál naphosszat ácsorognak az urnák körül s előzőleg versenyt korteskednek a férfiakkal, hol ez a ragály a társas életet, a közérkölciség egyik leghatalmasabb örét és növelőjét eltorzította és csaknem egészen elpusztította: ott az állami viszonyok gyakran a legrendkívülibb eredményeknek lehetnek tényezőivé.

Mindamellet a legtűlfeszítettebb hatáskör sem terjedhet mindenüvé, s még kevésbé ölelhet fel valamely mezőt teljesen. Az állam végtére is csak fogalom, melyet a polgárok összesége képez. Annyi erő van benne, amennyit ezek együttvéve képviselnek; annyit tehet, amennyire ezek által segítettik; maga a kormány oly jó vagy oly rossz lesz, a minő a viszonyoknak éppen megfelel. Bárminő szellemi erővel rendelkezék egynehány kitűnő hazafi, s bármily helyes legyen is az az irány, melyben azt a hon javára értékesíteni törekszik: célhoz nem juthat, ha ez a szellemi erő a polgártársak közt csak parányi mérvben van elterjedve. Az 1848. év elején a magyar országgyűlés azt a borzasztó igazságtalanságot, melynél fogva az állam javaiból az egyik felekezet papságának milliók adatnak, a másikénak pedig semmi sem: úgy akarta helyrehozni, hogy a kath. államjavakat secularisálja; de megdölván, hogy ez esetben a klérus a haza lakosságának nagy részét ellene lázíthatja, lemondott szándékáról!¹⁾ Ugyanazon időben számos helyen kénytelen volt elnézni a kormány a birtokjogon ejtett garázda sérelmeket, mert tudta, hogy a szigorú fellépés esetén a nép érzülete ellene támadna. Az ötvenes években a kormány sok vidéki helyen köztereket, járdákat, utcai lámpásokat, az utak mellett mértföldmutatókat, fasorokat létesített! Mindezek legnagyobb része ép úgy semmisült meg az alkotmányos idő beköszöntésével, mint eltűntek a vasárnapi iskolák, 1868-ban népiskolai törvényt hozatott, mely szerint egy állampolgárnak sem

¹⁾ Kossuth Lajos levele Magy. Újs. 1871. 16. sz.

szabad kellő iskolázás nélkül fölnevekedni; de mit használ, ha a községek iskolát nem építenek, tanítót nem fizetnek, és a tanköteleseket ez elibe fel nem hajtják?

Hogy a természeti durvaság és vadság korlátoztassék, eltöröltetett a tortúra, a botozás; de mit ér, ha a lakosság egy részének szívét a barbárság még mindig oly gonosz tettekre űzi, hogy ezek ellenében az államhatalom a legnagyobb vadságot a gyilkolást maga is kénytelen alkalmazni.¹⁾ A hol pedig épen a hazafiság nevében szegül ellene folytonosan a polgárság tetemes része az államhatalom törekvéseinek: ott az ezek által elérhető siker igen kevésre tehető. Nem tartozott-e a magyar erények közé a kibúvás az állami terhek viselése alól? a fináncolatlan dohány, bor, pálinka stb. élvezése, és sokaknál az utált zsandárság kijátszása bármilyen gonosz tettek árán? Nem tartja-e jelenleg is a polgárság fele része hazafiúi kötelességének becsmérelni és gyanúsítani az államhatalomnak még olyan törekvéseit is, melyeknek semmi közük a pártok állásához, s ugyan azon közönség, mely hajlandó mindenben az államtól várni támogatást és közreműködést, a maga közönyösségével vagy féltékenységével, vagy ellenzékieskedésével nem teszi-e lehetetlenné az állami működés sikerét?!

A pártok élete minden államban sok erkölcstelenséget és sok oktalanságot mutathat fel, s különösen sokat ott, hol azoknak értelmetlen tömegeket kell mozgásba hozniok. Nálunk a régi megyei pártélet igen gyakran rakoncátlankodással, vesztegetéssel

¹⁾ A nép durva indulata nyilatkozik szokásaiban és tréfáiban is. Szélmalmokban szokásban van a fiatal gyerkőcöt összekötött két kezénél fogva a búza emelő kötélén felrántani, s aztán a magasból elbocsátani, hogy a földre zuhanjon. E multság közben nem rég egyik nagy alföldi városban egy fiatal embernek keze csuklói elnyomorodtak, s lábcsontjai eltörték. Valami irtózatoss az a fásultság is, melyet a paraszt ember tanúsít, midőn látja, hogy kutyái az idegenre rohannak. Tavaly valamelyik tanyán egy gyermeket a szó teljes értelmében felfalni kezdtek a dühös ebek, fényes nappal, a gazda és fia szeme láttára, kik nem mehettek segítségére a nyomorultnak, mert hiszen épen »öttek«! Hogy a botozás mérsékeltsék, helyén van, de teljes megszüntetés semmi őszhangban sem áll a nép míveltségével és anyagi helyzetünkkel. Sem célszerűség, sem emberiség nem nyilatkozik az elzáratásban, hol a korhely jó kosztra talál, inséges családja pedig koldulni vagy lopni kénytelen, mert nincs ki számára keressen!

az észszerűnek elgázolásával és baromi kicsapongásokkal volt összekötve. „Láttam gyűlést“ úgymond egy régi híve a megyei rendszernek, „fegyveres erő által szétveretni, voltam konferencián, hol egyhangúlag kimondták, hogy az napi gyűlésen életem forog veszélyben. Voltam gyűlésen, hol házunk szétromboltatok s csak egy jó emberünk örködése és kora híradása menté meg életünket. Voltam számos gyűléseken, midőn a féket bontott tömeg vad du-longásai előtt reményt vesztve némult el az intelligencia s decretáltak nem azt, mire felhíva voltak, sem nem azt, mit vezetőik akartak, de épen mi eszükbe jutott. Láttam gyűlések helyén borzasztó csatát, sokszoros halált, s százakra menő sebesülteket. Láttam miként merült el minden más tekintet a legparányibb tárgy vitásánál, s egyedül a pártok ereje mérkőzék a tusában. Láttam száz ellenszegülést a megyétől világos törvény ellen. Hallottam mondani: „Mi a megye? Én vagyok holnap, tetszik!“ szóval anarchiát, minőt csak Magyarhon ismert ily alakban.“ (Kovács L. az Erd. Híradóban. Eötvösnél. Reform 1868.149.)

E garázdaság kétségkívül vesztett idők folytán a maga zabolátlan természetéből, de alaptermészetében mind e mai napig megvan, s mutatkozik a pártok mérkőzésénél mind ma is, mint ezt képviselőválasztási mozgalmaink oly szomorúan igazolják. A tömegek, melyek ígéretekkel, vesztegetéssel vagy borral kábítatnak el, mielőtt a szavazó urnákhoz vezetettének; melyek midőn még sejtelmével sem bírnak a pártokat egymástól elválasztó megkülönböztetéseknek, s minden pillanatban egymás ellen uszíthatok; melyek ma erre, holnap amarra a pártra állanak, a szerint, amint a kerteseik vezetik őket; nagymérvű erkölcsi fogyatkozásokat tüntetnek fel, s a polgári gyűlöletnek, a háborgó elégtelenségnek és AZ oktalan hivalkodásnak burjánait ápolják keblökben. Egyáltalában a mi alkotmányos pártéletünk igen sok erkölcsi salakot tartalmaz. A szitkozódó kortesek különösen lerontják a kegyeletet a túlsó tábor férfiai és vezetői iránt, úgy hogy midőn pártjok vezéreit az égig emelni akarják, egyszersmind a hazát megfosztják nagy embereitől; a csalhatatlanság tanát, melyet az egyházi téren elvetnek, felállítják a politika sikamlós mezején; a tekintélyt és bizalmat, melyre a népnek mindig szüksége van, megingatják, úgy, hogy ez utójára legférriasabban vél cselekedni, midőn bezárva

füleit mindennemű kapacitálás előtt, kizárólag saját rövidlátó ösztöne után indul. A nép hite az eszményiben és a magasban kíméletlenül a porba rántatott. Hogy a nagyhangú szavakhoz szoktatott közönség előtt feltűnésre tehessenek szert, a hírlapok és a mindenféle gyűldék mindennap egy-egy új árulást fedeznek fel a haza ellen, 8 a pártok és osztályok valósággal úgy bánnak egymással, mint megromlottakkal, mi által hihetetlen mértékben elő is idézik a romlottságot. S a mi a közönségre nézve a kijózanodást nehezíti, az, hogy a létező pártokat nem a szabadelvűség választja el egymástól, mint egykoron, s e miatt a vezéreknek a legtermészetlenebb szövetségekre, gyanúsításokra és a szenvedélyek izgatottságára van szükségök, hogy a hatalom utáni vágyuk kielégítve vagy elrejtve maradjon.

S épen ezen képtelenségek és fonáságok tesznek figyelme-sekké bennünket a bajok igazi forrására, mely népünknel nem más, mint a tehetségek hibás alkata és fejletlensége. Minden egyéb rász, a mely társadalmi és vallás-erkölcsi haladásunk útjában áll, erre az egyre vihető vissza.

Már e munka elején jellemeztük általánosan a magyar nép lelki természetét és szellemi világát, most kötelességünké vált tüzetes vizsgálat alá venni lelki tehetségeit.

Mindenek előtt szembeötlő a képzelődés túlságos kifejlődése, mi által a lélek világában szükséges öszhang fel van zavarva. A nagyszerű természeti tünemények, a puszták délibábjja, a szabályozatlan vizek tengernyi kiáradásai, a mezőségben való magános életmód, a rengeteg rétségek és erdőségek mindenféle vadjaikkal, az ezekkel való küzdelem, az egész vármegyékre kiterjedő puszták vadonja, mely hajdan legnagyobb részt lakatlan volt, a betyárok kalandjai, a harcias viszonyok, melyekben törökkel, tatárral és némettel állottunk; ezek a külső érzékelhető dolgok nagymérvben befolyhattak a képzelődés ily mérvű fejlődéséhez, s előidézhették azt az állapotot, melyben a lélek az érzékek benyomásainak uralma alá jutott. Népünknel az érzéki benyomás határozóbb az ész és a szív szavánál, szereti a rendkívülit, a szertelent, a onnét megrögzött hajlama a verekedés, a huszárkalandok, a pompa

és rangoskodás, a káromkodás és mindenféle beszédbeli túlzás, az ábrándok és mesék után.¹⁾

A komoly valóság iránti érzék ily módon nálunk igen fejletlen maradt, a mi kitűnik a nép kiváló előszeretetéből a meg nem érdemlett jutalom iránt, vallási és erkölcsi érzetének gyarlóságából, melylyel összeforr, hogy ugyanakkor, midőn egyháza formáságait gyakorolja s jogait védi, azt az anyagi eszközök megvonása által nyomorban tengesse, s az, hogy midőn kipelengérezni kész a tolvajságot és a gyalázatot, maga minduntalan az ingyen jutalom után áhítozik, a kalandor életmód furcsaságainak olvasásával mulassa magát, s a női szüzesség tekintetében tényleg oly tág lelkiismerete legyen, a melyhez hasonlót a körülünk lakó népfajoknak talán egyikénél sem tapasztalni? Ezen ábrándozás egyenes kifolyása a közszellem azon léhasága és iránytalansága, mely a társadalmi iparlovagoknak kedvez, az eldorádói vágyak utáni általános áhítozás, s azon körülmény, hogy mi a helyett, hogy minden bajnak a maga saját legközelebbi okát és óvszerét kutatnék, még mindig a bölcsesség kövének keresésénél vagyunk. Nekünk csoda ír kell, ami egyszerre minden bajt megorvosoljon, és minden ingyenélőt boldoggá tegyen. Sehol a föld kerekéségén annyi eredménytelen tanácskozás és tervezgetés mint nálunk, annyi tüntetése atenni akarásnak és oly kevés tett. Hogy a prot. egyházi élet teréről mutassak példát, itt koronként felmerül valami indítvány, most az államsegély majd belmissio, majd az egyházi fegyelem, majd a lelkészválasztás, majd a zsinat, majd a lelkési értekezletek, majd a Prot.-Egylet, ezek mindenikéből élet és halálkérdést csinálunk egy pár hónapra, miután pedig jól kibeszéltük magunkat felette, hagyunk mindent a régi' állapotban; miután a képzelődés bizalmatlanságot kelt bennünk mások iránt, nyugtalankodunk, a jogok

¹⁾ Sehol annyi népszónok mint nálunk. Minden faluban vannak csodálatos beszédű emberek, kik ünnepélyek és mulatságok alkalmával a legképzelenebb badarságokból álló szónoklatokat és felkőszöntéseket tartják, úgy hogy az ember amennyiben halálra neveti magát a felhevült szónok hallatára, szánalommal tekintheti a kificamadott ész ezen termékeit. Ugyanezen korlátokat nem ismerő képzelem játéka népdalaink azon sajátos jellemvonása, melyszerint egymással semmi összefüggésben sem álló dolgok kapcsoltnak össze, péld. »Zöld az erdő, zöld a mező, Az én rózsám hú szerető.«

és a szabadság után kapkodunk, a kötelesség teljesítése alól azonban kibúvunk, s midőn egy újonnan felfedezett panaceát olvasunk, ezzel teljesen megnyugtatjuk lelkiismeretünket, hogy ismét meg van mentve a Krisztus egyháza! E tehetetlen csacsogási kedvünket különösen táplálja egyházi szervezetünk befejezetlensége, melynél fogva valamely indítvány vagy reformterv feletti munkálót, melyet egyszer és egy időben megvitatni és aztán mindennütt életbeléptetni lehetne, annyiszor és annyi időben állítunk elő a hány kerületünk van. Felmerül péld. a képviselő, vagy a káplán rendszer, vagy a lelkészválasztás ügyé. Ezzel először felizgatja a kedélyeket a) kerület, időmúltán b) kerület is elő áll vele a nyilvánosság előtt, később hasonlót tesz a 3., 4. és 9-ik kerület is, míglen aztán évtizedek múlva az eszme teljesen életbe lép, a midőn épen kiderül, hogy mily alárendelt értékű az egész dolog azon legkényesebb- és legszükségesebbhez mérve, melyet megmozdítani nincs erőnk!

Egyáltalában népünk minden osztályában hiányzik a kellő erély, a cselekvési kedv és bátorság, s a kitartás a munkában. Mindezt lehetetlenné teszi a képzelődés játéka, mely a huzamos és szakadatlan dolognak sanyarúságával és komolyságával össze nem fér, mely rémképeket alkot magának, s annál fogva vonakodik és ellenkezik minden vállalatnál, melynél a jövő bizonytalanságát is számba venni kellene. A munka és vállalkozási képesség további kifejlődését nagymérvben akadályozza egyébiránt fő életfoglalkozásunk, égaljunk és talajunk is; földművelésnél a tél munkaszünetet idéz elő; a természet mostohasága lehetetlenné teszi azon foglalkozást, mely a nyári évszakot kitölti, mezei munkás ennél fogva nem szerezheti meg az igyekezet azon szakadatlanságát, melyet csak a folytonos gyakorlás tesz ősztönné az emberben. Így idéz elő, mint Buckle állítja, a hőség Spanyolország és Portugália lakosságánál renyheséget. A földművelés és az égalj ápolja a nép keleti fatalismusát is. A siker és az áldás nagyrészen tőlünk nem függő és kimagyarázhatatlan tényezők eredménye. Hasztalan minden igyekezet, ha kedvező időjárás nincs, ha a vizek kiáradnak vagy felfakadnak. Ezen meg kell nyugodni, mert kicsoda parancsolhatna a természetnek.

E fatalismus azonban a szív életét az elfásulás veszélyeivel

borítja el. S innét népünknek fogékonytalansága a sentimentalismus iránt. A nyomor egész látványosságára van szükség, hogy a környötletesség fillérei a zsebekből ki varázsoltassanak, ezt látjuk a vásári koldusoktól kezdve a szegény egyházak haldoklásáig, melyet a népesebb és tehetősebb hitsorsosok nyugodtan elnéznek. Innét a nagy bizakodás a szerencse és a véletlen kedvezéséhez, mert a lutrizás nálunk még szent dologra is kiterjed.¹⁾ Innét a fásultság, mely kedveseink emlékezete iránt a temető országos elhagyatottságában, s az özvegyfélnek a temetés utáni 1—2 hét alatt újabb nősülésében közönségesen nyilatkozik. Innét a lazaság a társadalom és az egyház különböző részei közt. Egyik város a szomszédvárossal, egyik kerület a másikkal néha annyira sem tördök, mintha csak az nem is léteznék. Nekünk nincsenek nagy

¹⁾ A lottójövedék után Ausztriában következő szaporodás tűnik ki, az állampénztárnál:

1850-ben	2.7	millió	frt.
1855-ben	6.4	»	»
1860-ban	6.1	»	»
1861-ben	5.6	»	»
1862-ben	7.3	»	»
1864-ben	6.6	»	»

Konek, kinek művéből (Ausztriai birod. statisztikája. 1865. 623.) ezen adatokat átvesszük, hozzá teszi, hogy ezen jövedék »nem csupán a közerkölcsiség és józan nemzet gazdaság, hanem a fiskálítás szempontjából is kárhóztatandó), mert azonkívül, hogy a népet, főleg a szegény sorsúakat hazárdjátéokra csábítja, a takarékosági hajlamot bennök elfojtja, és nevezetesebb tőkétet más prodftctív foglalkodásoktól von el, még oly terhet ró a népre, mely semmi arányban sincs a tiszta jövedelemmel, melyet a kormánynak nyújt; ugyanis arra, hogy az államnak 5—6 millió frt maradjon a lottó után, a játzó közönségnek évenként 16—18 millió frtot kell befizetni! Újabb időről tudjuk, hogy a lottóbevételek a takarékpénztári betételeknek Ausztriában $\frac{1}{8}$ -dát, Poroszországban $\frac{1}{43}$ -dát, Hannoverben $\frac{1}{48}$ -dát, Spanyolországban 3-as szorzatát képezik (Keleti, Hazánk és Népe 1871. 309.). Egyébiránt középosztályunknál a szerencsejátékok még nagyobb mérvben elharapódvák, mint az alsónál is, mert itt főleg ez újabb időben a férfiak multságát, leginkább a kártyázás képezi, s a vidéki kaszinók megannyi szabadalmazott hazárdjáték barlangoknak tekinthetők. Hogy mi szeretetet ritkán tudunk gyakorolni úgy, hogy egyszersmind ezen nyereszkedni is ne akarjunk, mutatják a jótékony sorsjegyek, melyekkel az utóbbi évek a közönséget teljesen elárasztották!

drámaíróink, kik az érzelmek és a nagy szenvedélyek festése által nevöket az ország határán túl is megismertették volna.

A talaj gazdagsága, mely az Európán kívüli kultúrnépeken a megcsökönösödés és az erkölcsi korhadác előidézője, nálunk is kedvezett a henyeségnek. A rengeteg erdőség, a határtalan nádasok és rétségek, a szélesen kiterjedő vizek és puszták, csekély áron, úgyszólva ingyen szolgáltatták a kunyhó alkatrészeit, atűzrevalót és a vadat, az elkülöníthetlen legelők mindenkire nézve könnyűvé tették a marhatartást, a nyári 5—6 heti takarási idő megadta az egész évi kenyérnek valót, úgy hogy a folytonos munkálkodás és szorgalmatoskodás, s a szellemi erőnek kifejtése valóban feleslegessé vált. S ez egyik főoka annak, hogy a természet által leginkább megáldott rónaságok a művelődésben leghátrább maradtak, míg az északi hegyes és terméketlen talajú vidékek a polgárosodásnak sokkal nagyobb fokára jutott helyi központokat állítottak elő.

A földrajzi viszonyok, melyeknek befolyását a lélek tehetségeinek ezen hibás alakulásaira kimutatni igyekeztünk, egyáltalában meg nem változtathatók, valamint nem ismerjük azt a titkot sem, melynél fogva meg tudnók mondani, mit kellene tenni, hogy olyan szellemi irányzatok és fogékonyságok, melyek az egyéni és közéletnek hátrányára vannak, ne szülessenek többé velünk. Miért is a nép alaptermészetét és jellemét még most kénytelenek vagyunk megmászhatatlannak nyilvánítani. E ponton a legkitűnőbb lélekbúvárok megállapodásaival találkozunk, kik a természeti képességekre nézve a haladást szintén nem létezőnek és lehetetlennek nyilvánítják.

Azonban van valami, a mi az innét eredhető vigasztalatlanságot eloszlatja, s ez az, hogy azon főtényező, mely az emberi művelődésben érvényesül, s melynek behatása alatt idomulnak és érvényesülnek a természeti képességek is, csaknem egészen rendelkezésünk alatt áll.

Ez a tudás.

Egyedül ez képes helyrehozni rendes körülmények között a tehetségek fejlődésében beállott hibát és zavart.

A tudás az értelmi erő táplálója, mely a polgáriasodást hordozza. „A társadalom egyedüli veszélye“ mint Hugó Viktor

mondja a tudatlanság. Ha ez vegyül az emberi agyagba, megfeketíti azt. E feketeség beveszi magát az ember bensőjébe s lesz belőle a rózsa.“ Tudva ritkán tesz az ember valami rosztat.

Ha a különböző korok és nemzetek társadalmi előhaladását tekintjük, mindenütt úgy fogjuk találni, hogy a valósággal elő* haladott korokat és népeket az elmaradottaktól első sorban is a tökéletesebb ismeretek különböztetik meg; ez tehát az a tényező, mely a különböző fokozatokon különböző mérvben jelenkezik, míg egyéb társadalmi tényező, minő a vagyon, népesedés, égalj, talaj, jóformán egyenlő fokozaton mutatkozhatik. Ez az, melynek kincsei függetlenek az égaljtól, a mennyiben minden körülmények közt elsajátíthatók és értékesíthetők.

S ez az a forrás, melyből hazánk népe ekkorig keveset merített, úgy hogy ha társadalmi és szellemi életében lényeges hibák és kórjelek mutatkoznak, azt legnagyobb mérvben utoljára is tudatlanságának róhatjuk fel. Nálunk 1848 előtti évtizedekben a hasznos ismeretek terjesztésére még annyi gondja sem volt az államnak, mint a Mária Terézia és II. József korában; a nép szolgásgára lévén kárhozható, felvilágosodása sem saját, sem urai érdekében nem volt kívánatos, az egyházak pedig szintén kevés eredményt mutattak fel e tekintetben, részint mert a sötétséggel fogózkodni jobb szerettek, részint mert anyagi eszközeik igen korlátoltak voltak. így történt, hogy 1857-ben 100 újonc közül a Királyhágón innen 78, Erdélyben 91 nem volt képes nevét leírni, s hogy az 1870-iki népszámlálás alkalmával az állam összes lakosságának csak 27%-ka, tudott olvasni és írni. ²⁾

Az elitáltak statisztikája szomorú bizonyosságot tett folyvást a tudatlanság befolyása felől a gonosz tettekre, midőn kiderítette hogy a kiskorúak, s főleg a nőnemen levők, mily arányokban kerülnek a börtönökbe,³⁾ s midőn adataiból az jó ki, hogy az elitált bűnösök közt az írni és olvasni nem tudók nagyobb szám arányában vannak jelen, mint a minőt az összes lakossághoz hasonlítva

¹⁾ Az 1—6 évesek levonásával Magyarhonban 35, Erdélyben 16, Horvát-Slavonországban 15, Határórvideken 27%. (Keleti.) A az. István korona országainak népessége Pest 1871.

²⁾ Fentebb az ide vonatkozó %-ot már említettük.

képviselnek. Míg t. i. 1870-ben Magyarország 6 éven felüli lakosságának 51%-ka nem tudott írni (kik közé a 6—15 évesek is beszámítvák), az alatt az elítelt gonosztevők közül minden oktatás nélkül nőtt fel 1855-ben 65. 1856-ban 72. 1857-ben 71. 1858-ban 72. 1859-ben 72. 1860-ban 71%.)

Népünk részint korlátolt gondolkodás módjánál, részint szegénységénél, részint gazdálkodási viszonyainál fogva a kellő fokú iskoláztatásnak nem barátja, mit igazol azon tény, hogy tanköteleseink közül Magyarhonban csak 49, Erdélyben 40% jár iskolába, de a ki feljár is, nyáron át faluhelyen rendszerint lemarad.²⁾ Ugyanazon nép kebelében, hol a műveltség legkisebb, legszámosabb a gyilkosság, Erdélyben tehát az oláhoknál.

Az iskolázás ily mérvű elhanyagolásából következik, hogy az ifjú nemzedék, miután a szükséges ismeretek alapjait rendszerint sem a társadalmi életben, sem a családban el nem sajátíthatja, jóformán egyedül alapteljeségeire van utalva, s miután a körülmények üdvös alakítást reá nem gyakorolnak, csak olyan jó és okos lehet, a minőnek a nyers természet szülte, és a sokrészből ferde hatású környezet felnővelte. Ismeretek hiányában a körülte és benne levő dolgokról, azok összefüggéséről helyes fogalma nincs, biztos ítéletre szert nem tehet, a közeliokről a távoliakra, az okokból a következményekre át nem léphet, s ennél fogva kénytelen az üres képzelgésnek, a röghöz kötöttségnek, s minden ebből folyó roszaknak szabad befolyást engedni lelkületére. Bárdolatlan emberek arra támaszkodnak a mit a föld magától vagy csekély

¹⁾ Stat. Közi. I.

²⁾ A tankötelesek közül iskolába jár Keleti (Hazánk és Népe) szerint:

Magyarhonban:	Erdélyben:
német ajkú	67% 79%
magyar »	51» 42»
horvát »	50» 97»
tót »	49» 46»
oroszl »	41» 40»
oláh »	27» 83»

Magyarhonban mint Erdélyben tankötelesek közül aránylag legtöbbet küldenek iskolába az evangélikusok, aztán Magyarhonban a katolikusok, Erdélyben az unitáriusok, utánok Magyarhonban a reformátusok, Erdélyben a katolikusok.

munka után előhoz, az értelem éleslátását, az eszme fennszárnyalását nem ismervén, a képzelődés furcsaságai által vezéreltetnek; műipar és kereskedés, tudomány és közlekedés nem nagy becsületre talál, csak a személyes hősködés az egyedüli erény a mivel legnagyobbra látnak.

A tudás megvilágosítja az egyéni és társadalmi élet látkorét, a dolgok természetével és rendeltetésével megismertet. Miután az akarat irányát rendszerint a meggyőződés szabja ki: ez által a kültermészet, az érzékiség, a szokás a vérmérséklet befolyása mind keskenyebb térre szorul. A tudattal együtt növekszik az erkölcsi szabadság, s az erkölcsi törvény eresebb alapot nyer. A teljesebb ismeretek meghozzák a kötelességek és azok teljesítése módjainak teljesebb ismeretét s éberebbé teszik a lelkiismeretet, egyszersmind pedig megkönnyébbítik ránézve a végtelen feltalálhatóságát. Istent fog látni és hallani az ember nemcsak a villámlásban és mennydörgésben, az esőben és az aszályban, a születésben és a halálban; hanem a körlég alkatrészeiben is, valamint a föld forgásában, a talaj vegyében, az állatok táplálkozási rendszerében, az ép emberi test, e bámulatos tökélyű gépezet szerkezetében, s az élet minden munkájában; s egyszersmind megtanulja a fölismert teremtő imádásának legméltóbb módját. A tudatlanság is lehet vallásos színezetű. Elfogadja és után csinálja az egyház külsőségeit, előítéleteit és vallásos gyakorlatait, de szívében még pogány vadság és önzés uralkodik, mely minduntalan áttör a külső kegyes színezeten. Az érzület megváltozása csak azután remélhető, midőn meggyőződésébe ment át az eszme, melynek igazságát annyira felfogta és méltányolta, hogy kész nemcsak szertartásilag, hanem tetteleg és egész életével érvényesíteni. Tisztább vallási fogalmakra is tehát csak tudomány által juthatunk el. A reformáció beköszöntését is százados szellemi készülődés előzte meg, miközben az , ismeretek gyarapodtak, a kétség és visszahatás a pápaság zsarnoki visszaélései ellenében növekedett. Hogy a reformáció csakhamar ismét megállapodott, oka az, hogy a nép értelmi fejlődése megakadt vagy legalább alig észrevehetőleg haladt előre.

Mindent egybe foglalva a mit a társadalmi és vallás-erköl-

csi bajok eredete felől mondánk, röviden ide megy ki: „a hiba a fejben van s nem a szívben!”¹⁾)

Ezen az úton az orvoslás nem lehetetlen, sőt csaknem egészen biztos, amennyiben az ismeretnek és az igazságnak hatása nagy és általános. Mind az amit az utóbbi évtizedek története a társadalmi és vallási élet terén haladáskép felmutathat, ezen hatásnak tulajdonítható. Hogy azoknak az istentelenségeknek, melyek a középkori orthodoxia türelmetlensége által elkövetettek, vége lett; hogy a népek millióinak a hűbéri rendszer által való további leigázása lehetetlenné vált; hogy a javak és a jogok az emberiség közkincsévé lettek, s többé nem egy kiváltságos osztály birtokai; hogy közgazdasági tekintetben a halálos tespedésnek vége szakadt és erőteljes felserdülés állott be; hogy azon elszigeteltségnek, melyben egyénileg és államilag éltünk, vége szakadt, s az érdek-közösség érzete szintúgy az anyagiakra mint a szellemiekre nézve ébredsz; hogy a vallás az üres szólamokból és formákból kilépni s a lélekbe és a testbe átmenni készül: mindez az általánosabbá vált és teljesebb ismereteknek, a fejlettebb öntudatnak köszönhető.

A reális irány, melyet ezen egész haladás tanusít, teljesen érthető és méltányolható. A mi társadalmunknak egyik legnagyobb baja volt az anyagi szegénység, mely az osztályok éles sűrűlódására, az értelmi sötétségre és a vétkekre közvetlen alkalmat szolgáltatott. A külső nyomorból, mely a demoralizációnak annyira kedvez, . okvetlen ki kell vergődnünk; s ez másként nem történhetik, hanem ha a lélek főtörekvése egyidőre e térre irányoztatik. „Minden nagyobb socialis javulásnál“ úgymond egy kitűnő tudós „a gazdagság gyűjtésnek kell elsőnek lennie, mert enélkül az ismeretek szerzésének sem ideje, sem értelme nincs azok részéről, kiktől a polgáriasoddá előbbvitele függ.“ Habár ezen gazdagság gyűjtés a lélek „fölfele emelkedését sok tekintetben megnehezíti, mindazáltal el kell ismernünk, hogy egyszersmind sokkal nagyobb mérvben is valósítja a vallás főtörvényét a szeretetet, mint a régi századok föllengős hitvitája. A középkori ideális irány természetesen leg-

¹⁾ Buckle szavai, melyeket ő a művelődésben elmaradt népekre egyaránt alkalmaz.

kevesebbet törődik az iparral, földműveléssel, közlekedéssel, az alsó néposztály és a lelkiismeret terheinek megkönnyebbítésével, az értelmi sötétség eloszlatásával, mint ezt a volt Egyházi állam és Spanyolország példája kézzelfoghatólag mutatja; de aztán közerkölcsiséget és jölétet nem is kereshetünk ily helyeken, s a mit jó szándékból meg nem tesz, az durvaság. Bajok megelőzésére meg fogja tenni utólagosan, kényszerítve az ingyen élő koldusok táplálása 8 a börtönök és csendőrök szaporítása útján.

A mi népünk jellemző tulajdonai közé nem tartozik a hitelenség, s erkölcsi fogyatkozásait is abban a mérvben fogja levetkőzni, amelyben az értelmi sötétségből kilép, a mily mérvben fogalomköre és öntudata tisztul, Ítélete és lelkiismerete erősbödik: abban a mérvben lesz okosabb és jobb.

Oszlászatok el hát a sötétséget, s a nép meg fog szentelődni. „Ha a hitvány homokot“ úgymond idevonatkozólag a francia nemzet egyik nagy költője „olvasztó-kemencébe dobjátok, tündöklő kristály lesz belőle, melynek segedelmével Galilei és Newton csillagokat fognak felfedezni“. ¹⁾

S ez a feladat, melyet az egész társadalomnak fel kell karolnia oly erővel, amint csak tőle kitelik!

Egyelőre ez az erő nem lehet nagy, s a tömegek tudatlanságban növekedvén fel, s az anyagi élet gondjai által elborítva lévén, a tudásnak szükségét eléggé nem érzik, s csak itt-ott kezdik sejteni, hogy abban van a jobblét eszköze és biztosítóka. ²⁾ A

¹⁾ Alig képzelhető nagyobb oktalanság és elvetemültség, mint midőn az orthodoxia az értelem és az ész ellen kardoskodik, csakhogy a maga képtelen tételeit annál nagyobb biztonságba helyezze. Kellő értelem és ész nélkül bizonyára ép oly kevésbé jutottunk volna el a vallási fogalmakra és az erkölcsi törvényre, mint nem jutottak el a lovak. És midőn egynémely hittudomány meggyöngíteni akarja ezt az alapot, melyen egész emberi méltóságunk és művelődésünk nyugszik; midőn a társadalom és állami élet azon erkölcstörvényével szemben, hogy a „teljesen észszerűt“ igyekezzünk valósítani, ő más törvényt állít föl, meggyőzni akarván a híveket a felől, hogy a mi az emberi lét egyik alakzatában kötelesség, az a másikban véték, s hogy a lelkiismeret követelménye más a közéletben, más ismét a vallásban: ezzel oly erkölcs-telenséget követ el, mely a mellett, hogy megtámadja az egyéni és társadalmi létezés alapját, egyszersmind magába a vallásba dőfi a kést.

²⁾ A felnőttek oktatásával tett országos kísérlet ezt az állítást igazolja. A legnagyobb számnak az oktatás ingyen sem kellett. Néhol azonban, mint a

középosztály felszeg neveltetése és ismeretei folytán úgy látszik önmagában kevésbé érzi a tudás hasznait, mindenesetre a megélhetés gondjai s a népkegy-vadászás titkainak tanulmányai által annyira el van foglalva, hogy a közmívelődés emelése körül nem fejthet ki kellő buzgóságot.

Erről a hatóságok tanügyi működése tesz kiáltó bizonyoságot, melyből országszerte az a tapasztalat tűnik ki, hogy a népiskolai törvény végrehajtása nagyrésztben a tisztviselők lelkiismeretlen hanyagságán múlik. Ily körülmények közt a különben is kevés tanerővel rendelkező s a felekezeti féltékenység által is megzsibbasztott kezű kormánynak a közoktatás fejlesztésére irányított törekvéseiben is észlelhető az erélytelenség és bátortalanság, aminek mélységére van az, t. i., hogy alkotmányos hatalom mindig kénytelen tekintetbe venni a polgárok többségének érületét, nehogy erőszakolás által gyöngítse saját existenciáját, s ellenszenvet költson az ügy iránt, melyet felkaroltatni kíván.

A köznevelés gyümölcsei ily lassan érvén, a társadalmi és szellemi átalakulás is csak lassan és fokozatosan mehet végbe. S e lassú és erőszakolás nélküli munkánál nyílik a legszebb tér a lelkészek előtt!

A vallás-erkölcsi és társadalmi életnek, állásuknál fogva, a lelkészek legfigyelmesebb őrei, nekik feladatuk az itteni hiányokat és bajokat felkutatni, lelkiismeretesen tanulmányozni és tőlük kitelhetőleg enyhíteni; az ő tisztök a romlás mutatózó jeleit előre észlelni és csirájában legyőzni, a vétkeket és eltántorodottakat téríteni, az ügyefogyottnak pártjára kelni, a gyöngé és a hatalmas, a szegény és a gazdag, a tudatlan és a tanult ember közt egyességet létesíteni; a szellemiség minden nagyobb vívmányát, a kinyomozott igazságot, a szav nemesebb érzelmét a társadalom legalsó rétegébe levezetni; nekik, kik évszázadokon át csaknem egyedüli művelői és fentartói voltak mindenféle műveltségnek, kötelességük ezentúl is cultusuk tárgyává tenni mindazt ami nemest és jót az emberi lélek napfényre hozott és hozand. A tár-

Székelyföldről írták, egész lelkesedéssel jártak a felpalatóblázott férfiak az iskolába! Hasonló példát tudunk az alföld egyik nagyobb városából Makóról, hol lelkes férfiak házról házra járás után szedték össze az írástudatlanokat, kiknek nagy a múlt télen elsajátította a betűk ismeretét és vetését.

sadalomban nincs semmiféle intézmény készen, amely csupán erre a célra lenne szervezve, mely a múltak legtisztelendőbb emlékezte és tekintélye által annyira támogattának, mint a keresztyén lelkipásztorság.

A lelkészi hivatal, el kell ismernünk, a társadalomnak régóta nem teszi meg azt a szolgálatot, amit tőle a vallás-erkölcsiség és a művelődés érdekében várnak. Súlyos hibák és mulasztások követettek el, melyek miatt sokan az egész intézmény szükségét és jogosultságát kétségbe vonják, s merőben vallásos kedélyek is rettenetes szemrehányásokra fakadnak. Jézus tanának és személyiségének azon szántsándékos eltorzítására, azon vérlázító gonoszságokra, s a gonoszság gyakorlásában mutatkozó megátalkodottságra tekintvén, melyeket a papok és jezsuiták isten nevében elkövettek, mi csoda ha így írnak felőlük; „A pap a megtestesült isten gyilkosa. A pap a Krisztus utáni kornak zsidaja, a ki Jézust másodszor a bitóra szögezte. A pap az isteni kijelentés rákfenéje. Az egész világ rikácsolja, s gyűlölettel telve, reménytelenül nyöszörgi: nem hiszek semmit, nem hiszek istenben, tehát magamban sem. Adjatok egy darab vasat, hadd öljem meg magam. Engedjétek meg, hamisan fogok esküdni; excommunicáljatok, legalább sok vallástalan ember ebédjére leszek hivatalos! S ki a bűnös e rettenetes lelkiszegénységért? A pap. Természetes tehát, hogy a világ a polgártól a parasztig azt kiabálja: El ezzel a papok vallásával! Ez azonban öngyilkosság lenne nagyban. Változtassátok meg a papot, s szeressétek a vallást jobban mint valaha!”¹⁾ Hogy minő lehet a hangulat a lelkészek iránt azon körben, melyből a szerző ír, nem akarjuk vizsgálni; annyi tény, hogy a társadalom nagyobb osztályánál ez elkeseredés és e vád kétségbeesett hangját még nem lehet hallani. Sőt ellenkezőleg, mind a katolikus, mint a protestáns lelkészség iránt a bizalom és tiszteltet oly határozott jeleivel találkozunk naponként, a mi azt mutatja, hogy a tér, melyet a régi idők örökségéből nyertek, még nagy részben fel van tartva számukra. A papság egészben véve nem oly rősz, mint a minőnek sokan kikiáltják.

Az idők jeleit azonban észre kell venniök a lelkészeknek, és lelkiismeretesen munka után látniok, hogy a társadalomban ne

¹⁾ Die Gottesmörder. Pest. 1871. 478.

csak erős, hanem közhasznú állást is foglaljanak el, melynek újabb érdemei kétségszöndvevönhatlanok legyenek.

Hogy miben álljon ez a munka, a felöl tööbféle vélemények lehetnek.

A csalahatalanság kimondásában némelyek szerint az volt az egyik cél, hogy ezáltal a műveltebbek végkép elidegenedvén s ennek következtében megváln az egyháztól, a papság a magára maradt bárdolatlan tömeg felett annál biztosabban uralkodhassak, melyet folytonos sötétségben tartva, mint vak eszközt egészen saját céljaira fogva felhasználhatni. Részünkrol ezen gyalázatos merénylet sikerülését nem hisszük, habár azon határtalan közönnyösségnél fogva, melyet a hazai kath. művelt osztály egyháza autonómiájának kérdésében tanúsított, minden rosra el lehetünk készölve, mert ha az úgynevezett autonómia, vagyis a katolikusk államjavak kérdése a klérusk célzata szerint oldatik meg, a különben is szegény és tág lelkiismeretű értelmiség kevés akadályt fog gördíthetni a középkori barbárság visszaállításánál a klérusknak.

Máskép gondolják a társadalmi s vallás-erkölcsi bajok orvoslását Ketteler mainci püspök követői, kik egy újkori social theoriát terveznek, mely természetesen a kath. klérusk sugalmazása alatt állana. E szerint a munkás osztály számára az egyház dolgozó intézeteket szervezne és tartana fenn, s gondja lenne reá, hogy a dolgozó osztályban a vallás és erkölcsiség, nemkülönbén a műveltség is ápolatnék, a társadalmi szövetségeknek, valamint a Schulze-Delitsch-féle önségélyző társulatoknak is vallási egyletekké kellvén átalakulniok. Szerintünk meg nem engedhető, hogy a lelkészek és az egyházak a polgári társaság illetékességi körét elfoglalják, mert ezzel tulajdonképeni hivatásukat hanyagolnák el, s mert a történelmi tapasztalatok már kimutatták, hogy mit lehet várni az egyházi uralkodástól.

A munka a mely a lelkészekre vár, szerintünk ezzel a szóval van kifejezve: oktatás.

„Tanításatok!“ ezzel bocsátá el Jézus az apostolokat. (Máté 19. 28).

A mi korunknak ismeretekre és bölcseségre van szüksége. Ennek megszerzésében nyújtsanak segédkezet a lelkészek. Éb-

¹⁾ Kautz, a társulási intézmények a nemzetgazdaságban Pest 1871.357.

reszszék fel a híveknél a tudvágyat minél inkább, terjeszszék az olcsó füzetkéket, hogy a nép üres óráiban ne a rabló és betyár történetekből szívja magába a mérget, s ne képtelen csodákkal táplálja különben is túltengésben levő képzeletét; hanem saját foglalkozására oktattassék, kötelességének ismeretére vezéreltesék, lelkiismerete és szíve formáltassák, értelme és esze erősödjék. E célra, főleg olyanokra való tekintetből, kik olvasás útján nem okulhatnak, igen üdvös lenne, ha a lelkész olykor-olykor előadásokat és felolvasásokat tartana hívei előtt, olyan tárgyokról, melyek vallás-erkölcsi, egyházi vagy iskolai tekintetben érdeklik a kort és a gyülekezetet, s egészen közellépve ennek felfogásához, tüzetesen megismertetné előttük a helyzetet és kilátásait. Mindezek előtt pedig legyen gondja a lelkésznek az ifjú nemzedék iskoláira. E tekintetben az ő befolyásával csak a tanítóé versenyezhet. Leginkább kettőjükön fordul meg minden községben, hogy minő legyen az oktatás. Az elismerés e téren okvetlen kísérni fogja a hűséges fáradozást. Napjainkban a közérdekeltség a tanügy iránt, ha nem kielégítő is, de mégis sokkal nagyobb mint csak pár évtizeddel is ezelőtt. Ritka szüle az, ki egy-két esztendeig ne óhajtaná iskolába járatni gyermekét, olyan pedig egy sincs, ki őszintén ne örülne, midőn hallja ennek okos feleleteit, és látja szép írását. Alföldön szegény tanyásokat és negyedtelkeseket látunk társaságba állani, hogy miután gyermekeik taníthatásáról sem a község, sem az egyház nem gondoskodik, magok tartsanak számukra tanítót!¹⁾ Akár községi, akár felekezeti legyen az iskola, a lelkész támogatását nem nélkülözheti, s az ő befolyása itt többet tehet mint bárminő törvény vagy hatóság parancsolata. ²⁾

A lelkész ezen nagy hatása hivatalának tisztében gyökeredzik. A nép nemcsak maga szereti megbecsülni papjának állását, de megkívánja azt magától a paptól is; kinek, ha bármi csekély külsőséggel vétene ez ellen, nem sokára tudtára adatik

¹⁾ Ilyen „mezei tanító“ H.-M.-Vásárhely határában van vagy 8, jobbára másunnét kizorult néptanítók, vagy volt mesteremberek.

²⁾ Elismeréssel kell kiemelni e téren a lelkészek igyekezetét. A tiszántúli ref. kerületben p. a tanulók száma volt 1843-ban 53.427; 1866-ban 66.495; 1869-ben 66288; 1871-ben 72.207; a tanítóké pedig 1843-ban (hiányzik); 1866-ban 915; 1869-ben 956; 1871-ben 999. Egyébként a prot. kerületek közt a tanügy legjobban áll a bányai kerületben.

szépszóval vagy komolyan a figyelmeztetés, Hogy ezután jobban vigyázzon hivatala méltóságára. Legalább a protestánsoknál így van. És semmisen bizonyítja jobban a nép vallásos érzületét, mint ez a kegyeletes féltékenység, s az aprólékosságig kiterjeszkedő aggályoskodás. Egyébiránt elég világos bizonyosága népünk vallásosságának a templomok szép száma is,¹⁾ mely tekintetben csak az alföldi nagy városok maradnak igen hátra, úgy szintén a templomba járók és árvacsorálók meglehetősen, helyenként igen nagy száma, mely mellett nálunk nem történik holmi olyasmi, mint Németország némely helyein, hol t. i. a Vasárnapi isteniszteleten néha senkiségi jelenik meg, s két három év is elmúlik olykor, míg úrvacsorával élnek, ellenkezőleg számtalan helyeken köznaponként is kétszer lehet isteniszteletet tartani, s az úr vacsoráját időközben is betegekhez kívánják szállíttatni.

Meglehet, hogy a szertartásokhoz való ezen ragaszkodás sokaknál üres formaság, vagy szenteskedés, melynek kellő vallásos érzület és kegyes élet nem felel meg; de annyit mégis mutat az, hogy a vallásosság a tisztességhez számíttatik, s áldásaiban még a méltatlanok is óhajtanak részesülni. Nem mondjuk, hogy a közvélemény által ezen nagyrabecsültetés újabban meg ne rendült volna; azonban az e tekintetben mutatkozó baj inkább félreértésen alapul. Vannak számosan a nép alsó osztályából, kik fel sem vevőleg nyilatkoznak a vallásról: de kifogásaikat elemezve, úgy fogjuk látni, hogy azok részint külsőségekre, részint olyan hitcikkekre irányulnak, melyekben utoljára sem fekszik a vallás lényege. Ezen emberek még őszintén hisznek egy Örök istenben, ki az esőnek és a szárazságnak ura, s ki a telet és a nyarat előhózza, nagy súlyt fektetnek arra, hogy az emberek által jóknak, igazaknak és józanoknak ismertessenek, s becsületes nevékre és szívök tisztaságára gyakran oly féltékenyek és érzékenyek, hogy a legkisebb folt miatt, mely egyiket vagy másikat éri, a legőszintébb töredelemre képesek.

Ezekre és a valóban vallástalanokra nézve kötelessége a lelki pásztornak a keresztyén vallást a maga egész szentségében

¹⁾ Föltéve, hogy a protestánsoknál annyi a templom ahány a lelkész, akkor 1000 lélekre esik egy templom, míg a hollandi reformátusoknál mintegy 1500-ra.

tüntetni föl. Isten lélek, s ha valaki őt csupán lélekben és igazságban kívánja imádni, miért ne ismernők el annak érzelmeit? „miért kötöznénk nehéz és elhordozhatlan terheket egybe és miért vetnök azokat az emberek lelkiismeretére:“¹⁾ holott a lelkiismereten csak isten uralkodik egyedül, aki előtt „minden nemzetségbeli kedves, akár kicsoda légyen, aki őtet féli és igazságot cselekszik.“²⁾

A nép közhite kétségkívül e magaslaton nem áll még. A főlény hite, a szeretet és igazság stb. e féle, szerinte csak emberség vagy becsület, de távollóról sem vallás, mely alatt leginkább a kultust és az abbanvaló részvételt érti. Egyik hitet durván megzavarni ép oly kiméletlenség és eszélytelenség lenne, mint a másikat. Hanem a lelkiismeretes pap minden jó alkalmat meg fog ragadni szeretet által megértetni a hívekkel, hogy épen az az emberség teszi legbecsesebb részét a vallásnak, s oda fog törekedni, hogy azt az érzetet a szentek közösségének érzetéig fejleszse és emelje.

Orthodox vagy liberal theológiát vall-e maga a lelkész: az a hívek vallásos életére nézve igen másodrendű kérdés. A hívek a lelkésztől a hitnek azt a lényeges részét várják, mely isteni e r ő a köznapi élet leverő gondjai közt, s a szív gyöngeségében várják tőle az evangyeliom hirdetését, és nem az emberi bölcselkedéseket, várják a gyülekezet hitének és a felekezeti formáknak köteles figyelembe vételét, és rendes körülmények közt a lelkész tanításaiból több nem is ragad meg náluk. Nagyobb feltűnés nekik, ha papjok palást nélkül megy a templomba, vagy a harangoztatást egy órával későbbre teszi, mint hogy ha a feltámadást szellemi értelemben magyarázza, s eltaníthat valaki előttük 40, 50 eszten-deig, míg akad egy ember, ki meg fogja mondani, hogy a lelkész mint értelmezte a szentháromságot vagy Krisztusban az emberi és isteni természet viszonyát, ellenben lesz száz, meg ezer a ki visszaemlékszik egész életében arról, mikor papja az isten-káromlás vagy a fényűzés vagy a farizeuskodás ellen beszélt, vagy jótéiteire és szülők tiszteletére inté hallgatóságát.

¹⁾ Luk. 23. 4.

²⁾ Csel. 10. 35.

A lelkész tiszte a szélsőségek között a kellő irányt el nem tévesztteni. Formaságok ép oly kevéssé teszik a vallást, mint a középkori fél pogány fél ker. hitnézetek. S midőn a gyülekezet legfeddhetlenebb tagjainál, kiket örömmel és büszkeséggel lát. hallgatói között, e meggyőződést elterjedve látja: nagy hibát követne el, ha azokat képmutatásra erőltetné, a miből áll utoljára is egyrésze azok vallásának, kik olykor legszorgalmasabbak a kultus gyakorlásában. Ez anyagiás, költészet nélküli és rettenetesen józan korban, melyben élünk, arra kell törekednie, hogy az előtte álló alapon megbecsültessék, s az egyetlen út, mely a tovább fejlődéshez még vezethet, kellően megbecsültessék. Óvakodjék a lelkész, midőn vallásról beszél, valami olyat állítani, a mit maga sem hisz; válaszszon olyan tárgyakat tanításaiban, melyekről egész őszintén kedvvel és lélekből beszélhet, a melyeknél kimutathatja a hívek iránti igaz szeretetét és lelkesülését. Lehetetlen, hogy az ily tanítás a legkedvezőbb viszhangot fel ne ébreszsze. Mig másfelől, ha a nép értelmesebb része a prédikációból vagy a kultusból az ámitás hangját észreveszi, semmi sem tartóztatja vissza, hogy a lelkésznek és a gyülekezetnek tökéletesen hátat ne fordítson. A mi népünkél megvan az igazságérzet. Erről az oldalról biztosan lehet rá hatni. S ha nem vagyunk is képesek Őt az anyagiás földről az égbe emelni, igaz beszédünkkel legalább odáig segítük, hogy e földön egyenesen járjon, „szentül és feddhetetlenül élvén e jelenvaló világban“.

Csupán ezen az alapon tartom lehetségesnek azoknak az egyház számára való visszahódítását, kik attól mind a közép, mind az alsó osztályból nagy számmal visszavonultak. S ha azt nem akarja a lelkész, hogy csak asszonyok vagy gyermekek és öreg emberek járjanak tanítására, azok pedig, kik az élet ügyeit vizsik és intézik, folytonosan távol maradjanak, ezt az utat kell választania. Ezen az úton lehet a valódiság érzetét fejleszteni és ápolni, melynek a szív és közélet oly nagy hiát érzi. Ezen az úton. lehet meggyőzni az embereket a felől, hogy a vallás nem gépieség, se nem ábránd, se nem pusztá okoskodás, se nem pusztít negatio, hanem szíverét, üdv és boldogság már ezen a földön, melyből mennyei világosság és melegség árad szét a családi életben; mely mellett megelevenednek a halálra való köz-

ügyek, s melytől édes megnyugvás szállja meg a hányatott lelkeket.

Hogy azonban a lelkészi működést ezen eredmény kísérje, mulhatlanul megkívántatik, hogy e működés ne álljon csupán a' szószéki tanításban. Valamint Krisztus a bélpoklosokat, a vakokat és siketeket az által gyógyítja meg, hogy egészen közel lépett hozzájuk, s saját kezeivel érinté őket: e közvetlenség szintűgy szükséges a lelki nyavalyák gyógyításának és a szív életének ápolásánál is. Lépjen azért a lelkész egészen közel a hívek életéhez, s ne féljen, hogy a nyomorral és a sötétséggel érintkezés által bármit veszítene hivatala méltóságából,¹⁾ s működjék prédikálásain kívül is rendszeresen a gyülekezet kebelében dülő rász szokások, szenvedélyek és bűnök ellen.

E rendszeres működés kétféle úton gondolható, melyeknek egyike az e g y h á z i fegyelem.

E tárgy oly fontos, és sokan köztünk is oly nagy várakozással vannak irányában, hogy e helyen kötelességünknek ismerjük kissé tüzetesebben szólni róla, s némi történelmi vázlatot nyújtani annak mibenlétéről, hogy valódi értékét annál inkább felismerhessük.

Mint minden társulatnál, úgy a vallási testületeknél is a szervezet egyik kiegészítő részét képezi a fegyelem. A kirekesztésnek és átoknak nyomai vannak már a rómaiaknál és görögöknél, valamint a gallusoknál és a zsidóknál. Az újtestamentumi egyházi fegyelem, a mint az Mát. 18, 15—19. 2. Thess. 3, 15, 1. Thess. 5., 14. 1. Tim. 5, 19. 2. Tim, 2, 15. Gal. 6. 1. Kor. 5. Csel. 10, 28. 11, 3. 2. Kor. 2-ben körvonalozva van a pogány és zsidó formák látható befolyása alatt képződött, sőt ezeknél is élesebb volt, a mennyiben a kirekesztett egzszersmind a pokolnak is átadatott. A középkorban, a mily általános volt a vadság, oly annyira elfajult a bánásmód is, melyet ellenében az egyház alkalmazott. Az

¹⁾ Nem lehet elhallgatni, hogy a magyar lelkészeket e pontnál súlyos szemrehányás terheli. A lelkész nálunk a honoratior osztályhoz számítván magát, igyekezett ettől élnem maradni, mely verseny kiterjedt a pap nejének ruházatától, az alföldön a lelkész hintójáig és lovaiig, s a jobbágy hallgatóval való szíves érintkezés nála ép oly szokatlan volt, mint a hét szilvafás nemes úrnál.

egyház kéréllhetlensége ez iránt egész a vérengzésig terjedt, míg az erkölcsi vétségeket könnyebben szenvedte. A hívek lelke e rettenetes szigor előtt félve hajolt meg. Priscillian kivégeztetése még közutálatot ébresztett; de Ágoston atya már azt hirdeti, hogy a testi büntetés az eretnekek ellen helyén van. Hasonló értelemben nyilatkozik Ghrystostomus; Nagy Leo pedig már a kivégeztetést is helyesli. Általában a pápák kezében a fegyelem rettenetes fegyverré vált, a kirekesztés kisebb vétségekért is székére alkalmaztatott, s a fegyelem jó eszköznek bizonyult azok ellen is, kik a pápának a hűbért vagy a papnak a kölcsönvett pénzt nem akarták megfizetni. A vezeklés alól, mint Theodosius példája mutatja, a fejedelmek sem voltak kivéve. Keleten azonban már a 4. században megszüntették a poenitentiarius papok tisztét, s a titkos bűnök kiengesztelése kinek-kinek saját lelkiismeretére lett bízva. Nyugaton a bűnbocsánatra nézve a megvallás szükséges volt, de a titkos bűnököt eleintén világiaknak is meg lehetett vállalni. A nyilvános gyónás helyébe I. Leo a fülgyónást hozta divatba, III. Ince pedig évenkénti gyónást rendelt, még pedig a pap előtt, mi által a pap befolyása igen nagy mérvben növekedett. A 6. század óta egyes püspökök leveleinek s a zsinatok határozatainak alapján az u. n. poenitentialis könyvek készültek, melyekben minden egyes bűnre ki volt szabva az egyház büntetése. Németországot a 8. század óta vándortörvényszékek (Sendgericht) járták be, ítélve mindenféle vétség felett, s büntetve bőjtre, megcsapatásra, fogságra, házasságtól eltiltásra s pénzre, mely utóbbi a szegényeké lett. A kirekesztés rendszerint a fejedelem beleegyezésével történt, kinek képviselője a törvényszékekből hiányzott. A 9. századtól fogva az excommunicationnak keményebb formáját kezdték megkülönböztetni, az u. n. anathemát, mely az illetőt nemcsak az egyház, hanem a társadalom közösségéből is kizárta, megtiltatván mindennemű érintkezés az ilyennel, a 11-dik században pedig még borzasztóbb fegyver került a pápák kezébe, az u. n. interdictum, mely már nem egyesek, hanem egész városok, vidékek vagy országok ellen mondatott ki, s melynek következtében ilyen helyeken a nyilvános isteni tisztelet megszűnt, a templomok bezárattak, az ereklyék elrejtettek, a képek, feszületek eltakartattak, a harangok elnémultak, a sákramentumokat nem

szolgáltatták ki, a megholtakat, a papok, aggastyánok, 2 éven aluli gyermekek kivételével, szentelt földbe nem temették el. E fegyver a gyakori használat következtében később elkopott. A velenűseket a 14. században a pápák még „becsület és jogvesztetteknek” nyilvánították. A kolduló-barátok, kik mindenütt fölléphetek, népkegy-vadászás tekintetéből, a szokottnál lágyabb büntetéseket szabtak. E körülmény úgy szintén az a másik, hogy VII. Gergely óta bűnbocsátó erő tulajdonított bizonyos szolgálatoknak és fizetéseknek, melyeket a bűnös az egyház javára tett, s melyekből később a bűnbocsátó levelek nőttek ki magokat: sokat ártott az egyházi fegyelem tekintélyének, melyben egyéb-iránt már akkor a boszorkányok, ördögösök és eretnekek elleni egész eljárás, az inquisitio minden iszonyatosságaival rendszerezte volt.

A reformációban, habár közvetlenül egy egyházfegyelmi tárgy (a bűnbocsátó levél) szolgáltatott rá alkalmat, az egyházfegyelem kérdése nem nyert kellő megoldást. A nép örülve, hogy a papok igája alól szabadult, hajlandóságot mutatott minden egyházi fegyelemtől végkép búcsút vonni. A reformátorok eleintén hagyták fejlődni a dolgokat, de csak hamar sajnosan látták a fenyítékhez szokott tömeg rakoncátlankodásait. „Nincs már sem isteni félelem, sem fegyelem“, így ír Luther a választó fejedelmhez „mert a pápa átka lejárt magát, s mindenki azt teszi mit akar“. Az egyházlátogatási könyvecskében pedig ezt a vallomást teszi: „Jó volna ha az igazi keresztyén átokkal (Bann)való bűntetést, mely meg van írva Mát. 18-ban, nem hagynók veszendőbe menni. Azért azokat, kik nyilvános vétkekben, mint házasságtörés, mindennapos dobzódás, s. t. efélekben lélekeznek s azzal nem akarnak felhagyni, nem kell a szent sákramentomokhoz bocsátani stb.“ Melanchton panaszolá: „Az egyházi fegyelemnek árnyéka sincs életbeléptetve, nem hogy az egész életnek komolyan jóba-foglalásáról vagy keresztyén mértékletesség valódi gyakorlásáról lehetne szó“. Ugyanó 1540-ben az excommunicatio életbeléptetése mellett irt. Kálvin az apostoli korszak legszigorúbb egyházi fegyelmét léptette életbe. Zvingli ellene volt a kirekesztésnek. „Az apostoli korszakban, úgymond az 1530. sz. galleni zsinaton, gyakorolták a kirekesztést, mert akkor a pogány felsőség a keresz-

tyénekhez illetlen vétségeket nem büntette meg; most azonban, midőn a keresztyén felsőség a vétségeket megbünteti, a kirekesztés többé nem szükséges.“ Mind a mellett arra törekedett, hogy a tanács segedelmével az erkölcsöket megjavítsa, a mi neki Zürichben úgy sikerült, mint Kálvinnak Genfben. Bernben iszonyodtak az excommunicatiótól. Hogy az eretnekek halállal büntetessenek, azt a XVI. század reformátorai, még Servet is, általában helyeselték. Az ágostai hitvallás nem szól az egyházi fegyelemről, a schmalkaldi hitcikkek minden papnak azon hatalmat adják, hogy a megátalkodott bűnösöket az úrasztaltól eltilthassa. A második Helv. hitv. azt tanítja, hogy a kulcsok joga az igehirdetésben áll, s hogy a kirekesztés fenntartandó. Hasonló eszme van kifejezve a Heid. kátéban is. A német prot. egyházban a kirekesztéshez csakhamar polgári büntetések is függesztettek, minők pénzbírság, fogság, száműzetés. Általában a II. század fegyelme már teljes elfajulásban volt, s a büntetéseknek pénzzel megváltása s a fejedelmek és földesurak általi elengedése szokásba jött, úgy hogy a fenyték végre csak a tehetetlen szegények s főleg megesett nőszemélyek ellen alkalmaztatott. A múlt század rationalismusa végre az ekép eltorzult intézménynek megadta a kegyelemdőfést. Poroszországban a világi törvényhozás szüntette meg a régi meg'alázó eljárásokat, úgy hogy a jelen század 3-ik évtizedében Németországnak már csak egyes félreeső helyeiben voltak fenn a fegyelem némi nyomai. Zürichben az egyháztanács még a 16-ik században átvette a külső előjáráságtól a fegyelmet, de a 18-ikban már nem élt többé azzal, hanem a hibázókat a polgári hatóságnak jelentette fel, mely a templommulasztók, ünneprontók, fényűzők ellen gyakran rendeleteket adott ki.

Nálunk a legrégebb kánonok szintén meghagyják a kirekesztést, melynek igen érdekes módját közli Samorjai. ¹⁾ Méliusról tudjuk, hogy lelkészársát Somogyi Mátét és egyik hallgatóját a debreceni tanács előtt Dávid Ferenchez szítás miatt bevádolta,²⁾ de az akkori papok úgy látszik a példáját nem követték, s azért írhatott ellenök ugyancsak Melius eképen: „Mostan tudja

¹⁾ A helv. hitv. ecclesiáknak egyházi ceremóniájukról 8 a t. Lőcse 1686. 143 s köv. 1.

²⁾ Szűcs Debrecen története II. 552.

prédikátor uram, hogy eretnek, hamis tudományú, fertelmes, parázna, részeges: nem veti ki, hanem elhallgatja; de jaj eféle bűnpalástoló széna, pelva, aszufa, epetű prédikátornak, vak és uraáruló, táborvesztő istrázsának stb.¹⁾

Az átok általában olykor-olykor elővétellett néha egész városok ellen is. Valamint fel van jegyezve, hogy Debrecen városa 1598-ban rendelkezett, hogy egy hitét megtagadott házaspárnak, ha Debrecenbe vissza merne jönni „fejök vétessék“. ²⁾ Mind a mellett általános érvényben úgy látszik a ref. gyülekezeteknél sem volt a fegyelem, melynek büntető részét (inkább a káromkodók, ünneprontók, fajtalan életűek ellenében) a külső előljárátság gyakorolta, az egyház megelégedvén a megkövetéssel. Utóbb ezt is csak a parázna nőszemélyek tették, azonban oly kevés számmal, hogy azon gyanúra jöhetünk, hogy a megaláztatás alul nagyobb része kihúzta magát. A forradalmi napok ezen szokás maradványait is általában eltörölték, s csak itt-ott akadni még annak nyomára némely félreeső, leginkább erdélyi gyülekezeteknél.

Korunkban sok oldalról nyilatkozott az egyházi fegyelem helyreállításának óhajta. Ezt tolmácsolták Stahl és Nitzsch már a negyvenes években, kijelentvén, hogy nem kívánják rögtön az egész régi fegyelmet életbeléptetni, hanem csak annak negatív részét, nyilvános egyházkövetést, szószéki kiátkoztatást egyelőre mellőznének, hanem csak az úrvacsorát, az egyházi tiszteletbeli jogokat, s az egyházi termelést akarnák megvonni a bűnösöktől. 1861-ben a berlini egyházi főtanács már komolyan foglalkozott idevonatkozó munkálat készítésével s a porosz lelkészi értekezletek rendre tárgyalták az ügyet. 1868-ban a soldini kerületi zsinat a törvénytelen gyermekek keresztelés énéi. s a megesett nőszemélyek esketésénél a harangoztatást megtiltá.³⁾ A Schweizerische Kirchengesellschaft 1867. gyűlésén is felmerült e kérdés, hol Zwicky lelkész a kirekesztési jog gyakorlását az egyház részére követeié. ⁴⁾ Egyike azon országoknak, hol a vallás ürrügye

¹⁾ Vájog. Frédik. Conc. Jel. 2. felett.

²⁾ Szűcs i. m. II. 679.

³⁾ Bővebben Hildenhagen; Zür Kirchenzuchtsfrage. Megjel. Pred. der Gegenwart 1869. 89.1.

⁴⁾ U. o. 1867. 317.

alatt a legocsmányabb játék üzetik, a bajor Pfalz, hol a müncheni consistoriumról mondják, hogy egyik kezében Zvinglit és Luthert, másikban a pápát tartja. A kormány Bajorországban már az 1821-ki. egyházalkotmányi kísérlet alkalmával szervezni akarta az egyházi fegyelmet is, de törekvése a nép ellenszegülésén meghiúsult. Hasonló kudarcot szenvedett itt a kormány 1856-ban, midőn a ref. presbyteri alkotmány eszméjét a legszigorúbb egyházi fegyelem felébresztésére zsákmányolta ki, midőn az ódon liturgia és a magángyónás is bevétetett.¹⁾ Míg a kísérletek a nagyobb prot. felekezetek kebelében mi eredményre sem vezettek, az alatt a kisebb protestáns egyházak részint folyton megtartották, részint újra életbeléptették az egyházi fenyítéket, így a methodisták, az independentek és baptisták, kik a kálvini igazhítéssel együtt a szigorú egyházi fegyelmet is átvették ²⁾ a herrnhuterek, memnoniták, az újrakeresztelkedők Zürichben, s a magyarországi nazarénusok, kiknek templomi rendtartásaik nyilván svájci eredetre mutatnak.

Nálunk már 1848 előtt szintén sürgették a „Prot. Egyházi Lapban“ az egyházi fegyelem helyreállítását; a sürgetés ezen lap új életre támadásával ismétlődött, és igen sokan az egyházi fegyelmet mutatták fel mint olyan gyógyszert, mely minden vallási és erkölcsi betegségünket megorvosolni fogja. ³⁾

E betegségek orvoslása általános óhajtás lévén, a dunameléki kerület 1862-ben már bizottságot⁴⁾ is nevezett ki az egyházi fegyelem életbeléptetése tárgyában, valamint Erdélyben is több egyházmegye folyamodott a zsinathoz fegyelmi szabályok alkotása végett, melyet azonban a zsinat boldogabb időkre halasztott. ⁵⁾

¹⁾ H. Láng: Zeitstimmen aus der ref. Schweiz 1868. 440.

²⁾ Habár egyrészt ismét elvetették.

³⁾ Az e nembeli nevezetesebb felszólalások Prot. Egyh. Lap. 1858: 40, 1239. lap. 1859: 77. lap. 1860:46, 829, 945,1148. 1. 1864: 225, 254.1., 1865: 45. sz. 1865: 9—11,1605.1. A büntetések közt lettek volna megintés négy szem közt, tanúk, gyülekezetek előtt, gyülekezeti jogok megvonása, pénzbírság, násznagyságtól, keresztszüleségtől, úrvacsorától eltiltás, kirekesztés. A fegyelemnek ellene nyilatkozott Hunfalvy János u. o. 1847: 48. sz. és 1848. 22, 28. sz.

⁴⁾ Ennek munkálata u. o. 1863: 40. sz.

⁵⁾ U. o.1864:14. sz.

S szerintünk is helyesen, mert az egyházi fegyelem, melynek gyakorlásában az oroszlánrész mindig a lelkésznek jutna, habár eléggé indokolt volt is az apostoli egyházban és a sötét századokban, de azon kívül, hogy Jézus szellemével és az egyház fogalmával sem egyeztethető össze, teljességgel nem illeszthető be korunk szellemiségének és közéletének keretébe, s ha beilleszthető volna is, képtelen lenne azon bajt alaposan orvosolni, mely ellen némelyek alkalmazni akarják.

Egy új vallásfelekezet alakulása kezdetén természetes, hogy az erkölcsileg megrovottakra szigorú felügyeletnek kell lenni, s azokat a keresztyének társágába annál kevésbé lehetett fogadni és eltűrni, minthogy a kirekesztés a zsidó egyházban is megvolt, melynek rendszabályai egyelőre a keresztyénni lett zsidót egész életén át kötelezték.

A jeruzsálemi egyház a legbuzgóbb zsidókból alakult, s Eusebius szerint egész 135-ig csak körülmetélt püspököket tűrt meg. Az egyház hívei az újonan csatlakozókból szaporodtak, kik nyilván a szent élet ígérete mellett lettek keresztyénekké, mert nincs rá világos adatunk, hogy kezdetben kis gyermekek keresztesztettek volna. Ide járult még az, hogy a polgári társaság az erkölcsök tisztaságára igen kevés gondot fordított, s miután pogány volt, a fegyelem gyakorlását, mint Zvingli monda, nem is lehetett rá bízni. Korunkban azonban mindez máskép van. Minket a zsidó törvények nem köteleznek, az egyház nem önkéntes csatlakozás, hanem benne születés s rendszerint öntudatlan állapotban való elköteleztetés által nyeri tagjait, a keresztyénség pedig az államok vallásává lőn, melyek törvényt szabtak a gonosztevők megbüntetésére, kik bármily számmal legyenek, sem keverhetik többé gyanúba az isteni vallást, melynek ők méltatlan hívei.

A középkorban az a módszer, melyet az egyházi fegyelem rendszere képezett, még igazolható volt. A bárdolatlan népek lelki meggyőződéséről az általánosan eláradott műveletlenség miatt szó sem lehetvén, legalább külsőkép kellett őket féken tartani. A betegséget helyileg orvosolták; a hol kitört a baj, ott alkalmazták a gyógytapaszt. Az igaz, hogy ennek következménye más helyeken jelenkező újabb és folytonos kiütések lettek, de legalább pillanatnyi eredményt értek el. Mert a gyógyszer hat-

hatos volt. Általános lévén a hiedelem, hogy az egyház kebelén kívül az emberre kárhozat vár, a kirekesztés a legrettenetesebb lelki aggodalmakat vonta maga után. Ezen kívül az állam súlyt és foganatot szerzett az egyház ítéletének s azt polgári következményekkel terhesebbé tette. A kitaszított egyén minden emberi társaságból és minden védelemből ki volt taszítva, s vogelfreinak volt nyilvánítva. — Korunkban az emberiség tisztában van már a felől, hogy a bajok orvoslási módja egészen az ellenkező mint a mit hajdan követtek. Ha a természeti és erkölcsi roszakat le akarjuk győzni, palliatív szerekkel nem érünk célt, hanem utat kell nyitni az erők nyilatkozatának, ápolni és fejleszteni az emberi tehetségeket oly módon, hogy a jók elnyomják a rossz szenvedélyeket, s a nemes törekvések vegyék igénybe egészen hajlaimainkat s erőnket. Ezen kívül már nincs többé a lelkekben az üdv utáni vágy a felekezetekre osztlás meggyöngítette és lerontotta azt a hitet, hogy kizárólag csak egyik vagy másik egyházban lenne feltehető az üdvösség. Az egyház büntetéseit az állam, mint ezt Poroszország és Magyarhon példája mutatja, semmi kedvet sem érez foganatosítani, úgy hogy a kitaszítottak az illetőknek társadalmi és polgári helyzetében semmi következményeket sem vonhatna maga után többé¹⁾.

Végül kétséget nem szenved az sem, hogy a rendszeresített egyházi fegyelem eszméje a kellő evangyeliomi alapot nélkülözi. Jézus maga nem állított fel egyházi fegyelmet. Máté 18, 15—17-ben nem az egyházakra nézve állítatik fel a szabály, hanem arra az egyes emberre nézve aki megbántatott,²⁾ a Mát. 16,19.18,18-ban foglalt jelképes beszédnek határozott értelmet adni annyival bajosabb, mert az is kétséges, hogy a teljhatalom, mely adatik, törvényhozásra vonatkozik-e vagy abszolutióra. Olyan parancs, hogy a már belépett keresztyéneket ismét ki kell az egyházból rekeszteni, semmi esetre sincs ott, a mint hogy eféle kizáratásoknak Jézus határozottan ellene volt.³⁾ „Jöjjetek én hozzám, úgymond, mindenek, kik megfáradtatok és megerhelteketek“ stb. Az

¹⁾ Az egyház általi kipellengéreztetést a helytartó tanács is betiltotta.

²⁾ így értelmezve e hely a Hercog-féle Encyclop.-ban is VII. 701.

³⁾ Hildenbagen i. m.

ő országa befogadta a jókat és gonoszakat, mint a gyalom a különféle halakat, a nagy vacsorához a sánták és bénák, az utcai csőcselék ültek le, a tékozló fiú minden poenitentia-tartás nélkül visszafogadtatik. Zakeusnak egyszerűen bocsánat adatik, az első úrvacsorában Júdás az áruló is részesítettik, és így tovább. Az ő sajtóságos közönségét épen a bűnösök és publikánusok képezték, és világosan megmondá, hogy nem az egészségesekért, hanem a betegekért jött. Merőben külsőleges, Krisztustól idegen s hozzá méltatlan felfogás a súlyos vétkekről s a nyilvános botránkoztatásokról oly sokat beszélni, mintha azok volnának a legrosszabbak, s azokat kellene külön egyházi büntetéssel sújtani! Mintha a szeretetlenség, a szellemi kevélység, a szenteskedés, a titkon lapangó bűntények ünnepelet, finom és rafinírt követői nem sokkal gonoszabbak és istentelenebbek volnának, mint ez a tékozló fiúnak idősb testvérével való egybevetéséből oly nyilvánosan kitűnik. Valóban, igen nehéz, és legtöbbször lehetetlen az embernek belső erkölcsi értéke felett Ítéletet mondani, s szív kell hozzá nyilvánosan megbélyegezni valakit, ki elég szerencsétlen volt horogra akadni, míg százak és ezrek, kik ennél talán sokkal rosszabbak, mint tisztességes emberek pompázhatnak. Mert kétségtelen, hogy épen a leghatalmasabbak ki fognak játszani az egyházi fegyelmet, mint kihúzták magokat az alól ezelőtt is;¹⁾ a büntetendők roppant tömegénél fogva a fenjítés, még ha kivihető volna is, hatástalan maradna,²⁾ annyival inkább, mivelhogy a fegyelem eszközeire nézve időközben nagy változás állott be. Most, mikor az emberek nagy része maga sem kívánja az egyházi eltemetést, s önként elmarad az úrvacsorától, midőn a hívek közösségéhez tartozni sokakra

¹⁾ Már Brenznek a volt a nézete a fegyelemre nézve, hogy azt a fővárosban, az udvarnál és kancelláriánál kell kezdeni, különben mindennét Stuttgartba fognak menekülni az emberek, sőt a különben is zabolátlan és fegyelmetlen pórnép inkább lázadásra adja fejét, mint ilyen fegyelemre.“ (Versuch einer entscheidenden Erörterung, ob und wie Kirchenzucht in der ev. Kirche eingeführt werden soll. Von einem ev. Geistlichen. — Württemberg, s. Heilbronn 1846. 24.

²⁾ Ha igazságosan akarunk eljárni is az újtest. értelmében (V. i. Gal. 3, 10. Jak. 2,10, 1. Kor. 6, 11, 2.Tim. 3, 2, 1.Tim. 6, 3, 6, 2. Thess. 3, 6. Mat. 1, 8, 16, 1. Kor. 16, 22 s a t.) fegyelmezés alá vonandó a hitetlenségnek, törvénytelenységnek és erkölcstelenségnek minden kigondolható neme.

nézve megunt nyűg, nem nevétséges-e ezen eszközöket büntetésül használni?

Az emberek erkölcsi értéke felett igazságosan csak isten ítélhet, övé a megbocsátás joga is, ne akarja tehát az egyház és a pap a legfőbb lény jogait bitorolni. A külső tettek felett pedig, a mennyiben azok nyilvános erkölcstelenséget foglalnak magokban, ítél az állam, mely a polgári életre nevel, az egyház pedig nevel a benső erkölcsiségre és vallásosságra, s épen ennél fogva fegyelmezése is csak szellemi és erkölcsi lehet. Az erkölcsiség és vallásosság megszűnik az lenni, mihelyt nem a teljes szabadság alapján fejlődhetik ki. Ide járul még az, hogy a mi kisdied sectáknál kivihető, teljességgel kivihetetlen nagy gyülekezeteknél, hol lehetetlen mindenkinek életét ellenőrizni, ha csak az egyház. e célra saját, még pedig roppant számú rendes rendőrséget nem tart, a mi azonban már csak azért sem lehetséges, mert eféle intézmény (minő a német consistoriumoknak egykor csakugyan rendelkezésére állott), valamint az egész egyházi fegyelem a nép érzületét mélyen megbotránkoztatná. Korunk szelleme nem tűri többé a kényszert és a fenytéket a lelkiismereti dolgokban, s határozottan olyan irányt vőn, hogy a vallásosságot az egyháziasságtól el is választja olykor, a miben nem épen a nép a leghibásabb. „Az egyháznak“ úgymond Rothe „azonnal nincs semmi értéke, mihelyt nem bír oly erkölcsi hatalommal, mely által hozzátartozói szívét megnyerhesse s magához csatolja. Kifejtették már a lelkészek ezt az erőt egészen, foganatba vétettek-e már minden egyéb eszközök, melyek a fenytéken kívül kínálkoznak, nincsen-e már semmi helyrehozni való a lelkészi tiszt mulasztásai közül? Sokan panaszkodni fognak Sz.-Leoval, hogy midőn tévutakon jártak, az egyház nem ment utánok szeretetteljesen, nem figyelmeztette, nem intette, nem tanította s nem hivta őket; és most egyszerre karddal akar utánok vágni. Hogy ezen panaszra okot többé ne szolgáltatssanak az egy ház-tiszviselői, az elmulasztottakat azon az úton kell kipótolniok, a mely még számukra fenn maradt. Rendszeresen érintkezzenek velők, nem hogy őket törvényeszéki vizsgálat alatt tartsák, hanem hogy oktatásaik által szeretettel magokhoz csatolják s megnyerjék Krisztusnak; abban a befolyásban, melyet ily módon nyer hívei előtt, álland a papi

hatalom. Látogassa meg a lelkész házaiknál a híveket mindannyiszor a hányszor csak tehető, s mindazokat, kiket az eszély meglátogatni tanácsol.¹⁾ Legyen segítségükre azoknak, kik házi keresztet viselnek, adjon útmutatást a rossz szokások legyőzésére, szelíd és jóakarató észrevételek által igyekezzék lelkére hatni a hitetlennek és templomkerülőnek, a cégéres életűt hathatósabban intse, a restet munkálkodásra buzdítsa, kérdezze meg van-e biblia a háznál, s ki szokott abból koronként olvasni, a serdülők nem felejtik-e el az iskolai tudományt; van-e kellő gond a gyermekek testi és szellemi nevelésére, s ha itt valami lényeges hibát fedez fel, mutassa ki annak orvoslási módját. Ha az emberiség megjavulni fog, csak vallásos növelés által foghat, melyre nézve legtöbbet tehet a család. ²⁾ Ezenfelül legyen gondja a lelkésznek arra, hogy a külső előljáróság a közhelyekre, sétányokra és korcsmákra felügyeltessen, a prostitúció kisebb legyen, a nyilvános istenkáromlás és vasárnap-rontás semmi esetre se türetessék, miután nagyobb községekben a bajok ellen már hatni nehezebb.

Emelje ki a lelkész a keresztyén erénynek üdvös következményeit a munkás életben, a szorgalom, a józanság, a lelkiismeretesség, a rend és tisztaság, szeretet s a jótétemény áldásos eredményeit; költse fel a népben a törvények iránti őszinte tiszteletet, s mutasson példát arra nézve, hogy a hazafiság elsőrendben meg-

¹⁾ Hogy a lelkész sorba látogassa minden válogatás nélkül híveit, nem tanácsos már csak azért sem, mert ezzel igen sokféle félreértésekre szolgáltatna alkalmat, de nem is szükséges. A nemes szív ép úgy mint a nap, messzire világít és melegít. Hivatalánál fogva különben is sokkalkal jó ismeretségbe, szeretetét, tanácsait és intéseit úgy osztogathatja, hogy rövid idő alatt őt fogják meglátogatni igen sokan, kiknek azokra szükségük leend.

²⁾ A családi nevelésben jelenleg igen-igen kevés okszerűség található. Főbaj, hogy a gyermeket nem tudják következetesen és biztosan fogni. Legtöbbször a szeszély-szab törvényt a gyermekeknek, úgy, hogy emiatt annak nem válhatik természetévé a jó. A szülők a sok beszéddel, az indulatoskodással és a kényeztetéssel. Így történik aztán, hogy a mai szülők rendszerint csak addig tudnak bírni gyermekeikkel, míg azok iskolába járnak. Azon túl féket alig tűrő suhancok járnak be a házhoz, kik előtt rimánkodásra fordítják a szót szüleik s kiknek már pipán, káromkodáson és betyárságon jár az eszük.

kívánja az engedelmességet az előljáróság iránt, és azt, hogy senki terhére és romlására ne váljék a hazának rakoncátlan vágyai, henye és gondatlan életmódja által; s legyen gondja az elhagyott árvákra, a szegényekre és nyomorultakra; egyáltalában valamint egyéb erényekben, úgy különösen a szeretet gyakorlásában maga menjen elől jó példával. Igyekezzen egyháza gazdasági ügyeit lehetőleg felvirágoztatni, épületeit jó karban tartani, éleszsze és táplálja a kegyes adakozás indulatát, s győzze meg a híveket a felől, hogy a ki elmulasztja a jótéteményt, midőn hatalmában van annak gyakorlása, annak őszinte kegyessége méltán kétségbe vonható.

E szent buzgalom, komolyság és szeretet által biztosabban és maradandóbban fog hatni a hívekre, s jobban megtartja azokat Krisztusnak, mint a fenyegetés, a nyilvános kicégézés vagy a sátánnak átadás által. Az igében van a lelkésznek minden ereje, és a lelkek meggyőzésében a tanítás által.

Ha van valami kovász, mely a vallás-erkölcsi és társadalmi élet nehéz tömegében új mozdulást és üdvös átváltozást képes előidézni, az kétségkívül a keresztyén lelkészi hivatal e nemű tevékenysége leend.

E tevékenységnek azonban még most több rendbeli akadályai vannak.

Egyik főbaj a lelkészi hivatal anyagi gondja.

A prot. lelkész nálunk, minthogy fizetésének legnagyobb része földhaszonvételeből áll, ha magát és családját nyomornak kitenni nem akarja gazdálkodásra van utalva; idejének azon részét tehát, mely a rítustól s az irodai munkától fenmarad, szántás-veetésre, marhatartásra s egyáltalában az anyagi kereset üzésére kénytelen fordítani, annyival inkább, mert mint némely helyen 100—200 firtnál nem megy többre, s ha maga utána nem lát, hogy bevételeit szorgalmas gazdálkodás és mellékes üzlet által szaporítsa, akár az éhen-halásznak nézhet elébe. Azon legszentebb családi kötelességek, melyeket ő másoknál is ápolni tartozik, arra kényszerítik őt, hogy gyakran maga is kézimunkát végezzen, olykor haszonbérleljen vagy kupeckedjék és vásárookra járjon. Fel kellene azért országszerte menteni a lelkészeket eféle kereseti foglalkozások alól, anyagilag tisztességesen díjazni, hogy gond-

ment fővel szentelhetné magát mindenik hivatása teendőinek pontosabb végzésére. ¹⁾

Egy másik igen lényeges akadály nagyobb községekben a lelkészek csekély számában s a lelkészi hivatal teendőinek tökéletlen beosztásában gyökerezik. Ott, hol egy lelkészre 5—10 ezernyi lélek esik, képtelenséggé válik a kellő mérvű és közvetlen érintkezés a hívekkel. Ily helyeken a lelkész a rítussal és az irodai gépiességekkel annyira el van halmozva, hogy gazdálkodására is csak lopva szakíthat időt, s érkezése legfeljebb az est beköszöntése után van, mely időt azonban, minthogy a nappali munka szellemét kifárasztja, a legtöbben családi szórakozásra és pihenésre fordítanak. Ide járul még az, hogy nálunk, hol egy gyülekezetben több lelkész van, ezek működési köre nincs elkülönözve; a felváltva menő szolgálat mellett a roppant számú hívek magánéletére egyiknek sem lehet kellő gondja; nincs senki a ki utána nézzen a családi erények, házi vallásosság mibenlétének; a közélet hiányaiért és kinövéseiért a sok fő között tulajdonképen egyik sem érzi magát felelősnek; a szószéki tanításban semmi rend, Öszszefüggés és egyöntetőség, mindenik lelkész beszél arról a miről tetszik, a mikor tetszik, s a miként tetszik; a gyülekezet életének az egyenjogú lelkésztársak között tulajdonkép nincs vezetője; a a tisztársaknál magában a félszeg rendszerben meg van vetve alapja a hivatali féltékenykedésnek és széthúzásnak. Hogy ezen baj megorvosoltassék, a nagyobb gyülekezetekben multhatatlanul szükséges a lelkészek számának szaporítása és elkülönített parochiák szervezése. A nagy szám a népesebb gyülekezeteknek valóságos csapása, mely mellett áldozatkészségre és öntevékenységre senki sem érzi magát indítatva, s mely a vallás-erkölcsi tespedésben élőknek roppant tömegét elleplezni alkalmas. Meg kell azért oszlatni és részenkint hatni e nagy tömegre, melyet egy központból az evangélium erejével megvilágosítani és zsidbadozásából felébreszteni lehetetlenné vált. Fájdalom, hogy eféle tervek magokban az illető gyülekezetek kebelében igen csekély rokonszenvvel fogadtatnak. Dacára annak, hogy csaknem minden nagyobb gyülekezet lelkészei belátják a helyzet hibáit, s annak fentebbi javi-

¹⁾ Az országos egyházi pénztárak egyik rendeltetése épen a lelkészek fizetése lett volna.

tási módját, dacára, hogy e részben közülök már sokan nyilvánosan kifejezték a parochiákra osztás szükségét; úgy látszik, hogy nincs annyi erő a nagy tömegben, mely őket ily elhatározásra s annak foganatosítására képesítené; minélfogva jelen van a szükség, hogy istennek ezen téresebb veteményes kertjeit egy felsőbb kéz rendezze be, az, melynek a tenyészetre felügyelnie tisztében áll; különben e kertekre, melyek már most is sűrű dudvákat, s itt-ott egész pusztaságokat s idegen foglalásokat mutatnak fel, a legszomorúbb sors fog várakozni.

Végül be kell ismernünk, hogy bennünk lelkészekben is rejlik a baj oka, a minél fogva tanítói tisztünknek kellően meg nem felelhetünk, s körülünk a szellemi elvadulás megöregedett. Nem voltunk elég melegek a nép iránt, melyet szemünk láttára leptek meg és pusztítottak mindenféle nyomorúságok; nem voltunk elég éberek őrállásainkon, sokszor aludtunk, midőn vigyázni kellett volna, sokszor mellékes ügyetek s politikai izgalmak által jobban elfoglaltattunk, mint sem életünknek és hivatalunknak megszentelő és javító hatása lehetett volna a hívekre; nem tudtuk az önmegtágadásnak annyi jelét tanúsítani, a mennyit Krisztus tőlünk kívánt; magunk között sem voltunk oly egyesek, közös érdekeinkért oly lelkesültek, mint a szükséghez és a körülményekhez képest kellett volna lennünk. Mentségeink lehetnek, s bizonyára vannak is elég számosak és nyomatékosak, de végtére bennünk is van a hiba.

Hogy a jövődő papi nemzedék ily szégyenítő vallomásra kevésbé kényszerüljön, gondoskodnunk kell legjobb neveltetéséről. Mi igen sivár és hányatott korszakban növekedtünk fel, szolgai viszonyok között, melyeknek alatt járó szelleme, őszinteség hiánya, csekély munkakedve bennünk megerősödött. Fájdalom, papi képezdénk, habár az örvedetes fejlődés útján vannak, de jelenleg még általán véve nem nyújtanak elegendő kezességet a felől, hogy e bajokon segítve leend. Benlakási rendszer, mely most nagyobb mérvben foganatosíttatik mint valaha, ifjainknál megrontja a jellemképződést, s azt az iskolai közszellemet plántálja tovább, melynek lényeges hibái közé tartozik a kiskorúság és szolgaiság érzetének ápolása, a hivalkodás legyeztetése és táplálása, a robotból vagy az osztályzatért való tanulás, s a szellemi

emelkedettség és a hivatásért való lelkesülés hiánya. E hervaszto közszellemet kellene minél előbb megjavítani, teljes megsemmisítése által azon rendszernek, melyből táplálékát meríti.

Emeljék fel magokhoz a képezdei tanárok a gondjaikra biza- kodó ifjúságot, s ne engedjék tovább is azon klerikális abrikolás alatt sorvadozni, mely minden szellemet és önállóságot elsatnyít, mely mellett tanulni kénytelen az ifjú azt, akkor és oly módon, a mint elébe szabják. Vezéreljék őket önerejük kifejtésére, hiva- tásuk megkedvelésére, s ne nézzék el, hogy míg ők bizonyos ismer- retkészlet tölcsezésében fáradoznak, az alatt az elhanyagolt szív és kedélyelet kényszerüljön érzéki kicsapongásokban keresni egyedüli kielégítettést. „A világ üdve“ úgymond nagyigazán egyik jelesünk, „a bölcsesség világa soha sem a technikus terminusoktól függött, hanem életdús, érzésteli, lelkesülni tudó fel- kentjeitől a vallásnak, kik keresetlenül, s akkor szokták hirdetni rendszereiket, mikor a mennyei érzéseket nem bírja már a túlárado kebel s a lélekben vágy kél a szent lelkesedés tüzével mások érze- teit is felgyújtogatni. Ezeket szereti a vallás, mert ezek is szere- tik őt.“¹⁾

¹⁾ Keesk. közl. 1868: 43.